ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2022 / №7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE,
EDUCATION

Филологические
исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА,
ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nash etiladi

2022/ № 7-8

Termiz - 2022

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 27.12. 2022
Qog'oz bichimi: 60x84$^{1/8}$
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son
"TerDU bosmaxonasi"da chop etildi
Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649
E-mail:
philologicalresearch@umail.uz
Rasmiy sayt:
www.philologicalresearch.uz

BOSH MUHARRIR:
Avazjon MARAXIMOV, texnika fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, dotsent (mas'ul muharrir)
O'ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Normat Yo'ldoshev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Asqar Eshmo'minov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 27.12. 2022
Размер бумаги; 60x84$^{1/8}$
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать:
Офсетная бумага
Тираж: 100
Цена договорная
Заказ: 155
Печатано в "Типографии ТерГУ"
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул.
Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649
E-mail:
philologicalresearch@umail.uz
Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Авазжон МАРАХИМОВ, доктор технических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, доцент (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President`s Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 27.12. 2022
Size of the paper: 60x84$^{1/8}$
Printed sheet: 5.94
Offset printing. Offset paper
Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155

Printed at the
"Printing House of the TerSU"
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649
E-mail:
philologicalresearch@umail.uz
Official website:
www.philologicalresearch.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Avazjon MARAKHIMOV, doctor of technical sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, associate professor (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

XOLOVA MUYASSAR ABDULHAKIMOVNA
NARQABILOVA DILFUZA
She’riy matnda anaforaning qo‘llanilishiga doir ayrim qaydlar 7

ТУРДИҚУЛОВ ШЕРЗОД ДУМИНОВИЧ
Қисқача теотопонимлар таснифи хусусида 11

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Qahramon ruhiy holatining muallif realiyasidagi ifodasi 16

CHARIYEV CHARI DAWLETMAMETOVICH
“Go‘ro‘g‘li” dostoni tilining fonetik xususiyatlari 22

TURDIALIYEV ANVARBEK XUSINOVICH
Denov qarluqlari shevasida kelishiklarning qo‘llanishi 25

AVEZOVA NIGORA SAFAROVNA
O‘zbek va ingliz tillarida inson a’zolari harakatini ifodalovchi fe’llar tarjimasi tahlili 28

МУНДАРИЖА

ADABIYOTSHUNOSLIK

НОРМАТ ЙЎЛДОШЕВ
ФЕРУЗА СУЛТОНҚУЛОВА
Чўлпон шеъриятида метафорик образлар талқини 34

ОТАЖОН ШОМУРОДОВИЧ НОРОВ
Лирикада маконий хронотоп талқини 39

ЖУМАЕВ ЭЛМУРОД
Муҳаммад Али ва Нурали Қобул романларида тарихий воқелик ва бадиий тафовут 42

ХАЛИЛОВА ДИЛБАР
Ўзбек детектив насрида Достоевский анъаналари 46

LOLAYEV SHUXRAT
QAYUMOVA MAFTUNA
Jadid adabiyotida janriy izlanishlar (felyeton janri misolida) 51

SARVARBEK TULIBOYEV
Mustaqillik davrida o‘zbek – turk adabiy aloqalari 55

BERDIEVA NAZIRA
Murod Muhammad Do‘st qissalarida real voqelikning badiiy-psixologik talqini 60

TA’LIM

BOZOROVA ZULHUMOR JURAYEVNA
The importance of using innovative methods in teaching students english 64

A**HMEDOVA ODINA INOMOVNA**
Active use of technologies in the educational process 67

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 05.12.2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

SHE'RIY MATNDA ANAFORANING QO'LLANILISHIGA DOIR AYRIM QAYDLAR

Xolova Muyassar Abdulhakimovna,
Termiz davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Narqabilova Dilfuza,
Termiz davlat universiteti lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi magistrant talabasi

Ma'lumki, badiiy tasvir vositalari she'rlarda ifodalangan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirliroq ifodalanishiga, lirik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar bandlarning musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan[1]. She'riy asarlarda eng ko'p qo'llanuvchi takror turlaridan biri – anafora hisoblanib, ushbu usul misra, matn boshidagi so'zning takroridan iborat va u *nutq figurasi* deb ham nomlanadi. A.N.Veselovskiy[2], A.A.Potebnaya[3], M.Polyakov[4], O.S.Axmanova[5], K.A.Dolin, E.A.Sedix[6] kabi olimlar anaforaga oid ilmiy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirgan bo'lsa, *kontrast* atamasi poetikada qarama-qarshilik bu yaqinlashish prinsipi va ekvivalentlik asosida tashkil etilgan targ'ibot turlaridan biri sifatida belgilanadi. Sh.N.Kamissarov, L.A.Novikov, N.S.Trudeskoy, S.Ogden, R.Y.Yakobson, Y.M.Lotman[7] kabi olimlar kontrast ya'ni, "qarama-qarshilik"ni anglatuvchi figuralarga oid ilmiy tadqiqot ishlari olib borishgan.

Anafora atamasi yunon tilidagi ikkita so'z birikmasidan kelib chiqadi. Birinchidan, *"Ana"*, uning ma'nosi *"takrorlash" yoki "o'xshashlik"* bilan to'ldirilgan *perein* esa **–** bu *harakat qlish"* degan ma'noni anglatadi va bu jarayon yozuvning ixtiro qilinishidan ancha ilgari sodir bo'lgan. Olimlarning ta'kidlashicha, anaforalardan foydalanish og'zaki nutq bilimlarini uzatishning yagona vositasi sifatida ayni o'sha davrdan boshlangan.

Anafora – barcha boshlanmalar, barcha misralar yoki yarim misralar boshida ba'zi so'zlarning yoki yarim misra boshida, ba'zi so'zlar yoki tovushlarning takrorlanishi orqali tavsiflanadigan tovushlarning uslubiy nutq figuralaridan biridir.

Takrorlar she'riy matn boshida ham oxirida ham qo'llanishi mumkin va she'rlarni ta'sirchan va hissiyotga kengroq yondashishga yordam beradi. Anafora har qanday uslubiy takrorlash singari, she'rni yanada o'tkir va ta'sirchan qiladi, matnning o'ziga yarasha leytmotivi bo'lib xizmat qiladi va shoirning o'ziga xos ovozi bo'lib, uning ruhiy va hissiy holatini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu anaforalar eng muhim tuyulgan fikrlarning semantik ta'kidlanishi uchun sintaktik tuzulishi bilan farq qiladigan yaxlit butun tuzulmalarni birlashtirish uchun zaruriy vositadir.

1 No'monova M. U. Hamid Olimjon she'riyatida leksik takrorlar// Academic research in educational sciences Vol. 2 | IS. 2 | 2021 ISSN: 2181-1385 2021.

2 Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989.

3 Потебная А.Эстетика и поэтика. – М,1976. – С. 272.

4 Polyakov AM (1981). "Quantum geometry of bosonic strings". Phys. Lett. B. 103 (3): 207–10.

5 С. Ахманова Словарь лингвистических терминов – М.: 2004.

6 Седых Э. В. Контраст в поэзии как один из типов выдвижения: 10.02.04 // Седых Э. В. Контраст в поэзии как один из типов выдвижения: Дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 1997. – С. 208.

7 Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. (структура стиха) – М., 1972. – С. 272.

***Yana** bir yillik sog‘inch bilan*
Tukli o‘tlar yerga egilib,
***Yana** tumanli daryoning narigi tamonida*
Siz menga uzoqdan qo‘ng‘iroq qilasiz
(A.Blok)

Ushbu misralarda “yana” leksemasi orqali ifodalangan anafora uchraydi va bu she’rning leytmotivini oshirishga xizmat qilgan. Nafaqat jahon adabiyoti, alalxusus, o‘zbek adabiyotida ham shoirlar ijodida anaforaga duch kelamiz. Shoir Hamid Olimjon ijodida ravish turkumiga oid birliklari vositasida anaforani ko‘rib o‘tamiz.

Misol: ***Endi** odam quldek sotilmas*
***Endi** odam o‘tga otilmas*
***Endi** unga qafas bo‘lmas jon,*
***Endi** dunyo bo‘lmaydi zindon*
(Hamid Olimjon)

Ushbu she’rda “endi” leksemasini misra boshida keltirilishi insonlarning hayotdagi tutgan o‘rni va uning ruhiy-hissiy ifodalarining keng qamrovini ko‘rsatishga xizmat qilgan. Yoki “Zaynab va Omon” asaridagi qahramon Sobir nutqida hamda Usmon Azim ijodida ham uchratamiz. Quyida kengaygan anafora shaklini ko‘rib o‘tish mumkin bo‘ladi:

***Men seni deb** azoblarga urdim bosh*
***Men seni deb** xatolarga qayrildim*
***Men seni deb** gunoh bo‘ldim, bag‘ri tosh*
***Men seni deb** bu dunyodan ayrildim.*

She’rdagi kengaygan takror ya’ni anafora so‘zlarning alliterativligiga xizmat qilgan. Anaforalar haqida turli ilmiy manbalarda bir-birini inkor etmaydigan muayyan fikrlar[1] berilgan[2], rus tiliga oid adabiyotlarda anaforaning misraralar boshidagi takror (*“**Блажен**, кто смолоду был молод, **Блажен**, кто вовремя созрел…”* (Pushkin)), misralarning to‘liq takrori (“**Люблю лебедей**, Холодных и чистых, как Ладога. // **Люблю лебедей**, Светящихся белыми лампами. // **Люблю лебедей**…), qisman fonemalar ohagdorligi (**Гро**зой снесенные мосты, **Гро**ба с размытого кладбища), morfem anaphora, leksik anaphora, sintaktik konstruksiyali (“**Есть книги**, которые читаются; **есть книги**, которые изучаются терпеливыми людьми; **есть книги**, что хранятся в сердце нации” (Л. Леонов)) hamda strofik anaforalar farqlanadi[3].

Tilshunos olim Azim Hojiyev anaphorani ta’riflar ekan, uning (yun *anaphora* – yuqoriga chiqarish) parallel tuzilgan nutq parchalari (mas., misralar) boshida aynan bir unsurning takrorlanishidan iborat uslubiy qo‘llanish sifatida va unga zidlik sifatida epifora haqida gapirib o‘tadi, Y.To‘ychiyev esa anaforaning fonetik, leksik, sintaktik, strofik (misraviy) turlarini farqlaydi va qat’iy tizimli takrorlardan biri ekanligini, sababi anaforada qanday birlik takrorlanishidan qati’y nazar she’riyatda misralar boshida, nasrda gaplar boshida takror kelishini ta’kidlaydi[4].

***Kimdir** dunyo jamlaydi,*
***Kimdir** dovrug‘ taratar .*
***Kimdir** elni yamlaydi,*
***Kimdir** elni yaratar*
Dunyo esa hisobli!
Bari ayon tangriga
***Kimni** yutar qaro yer*
***Kimni** olar bag‘riga*
(U.Azim)

Bunda “Kimdir” so‘zi uslubiy bo‘yoqdorlikni oshirishga qaratilgan va yuqoridagi misollardan ko‘rib o‘tish mumkinki, aksariyat hollarda olmosh so‘z turkumi vositasida anaforalarning yuzaga kelishini, pirovardida she’riy matnlarda subye’ktiv munosabatlarning birinchi planga chiqishini kuzatishimiz mumkin.

She’riy takrorining ko‘plab turlari mavjud bo‘lib, anaforik takror badiiy-uslubiy usullardan biridir. Anaforani hosil qiluvchi birliklar – tovush, so‘z va so‘z birikmasi bo‘lib, bunday takrorlar ma’lum bir bandda, umuman she’rda yuzaga keladi. Band doirasidagi anaforalarda bandning turli misralari boshida takrorlar mavjud bo‘lsa, she’rning turli qismarida qaytarilgan birliklar she’r miqyosidagi anaforani hosil qilgan[6].

1 Hojiyev A., Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: UzMU, 2002. – B. 14.

2 Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 9.

3 https://russkiypro.ru/chto-takoe-anafora/

4 To‘ychiyev Y. O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – B. 93.

***Tobora** so‘zim manzur,*
***Tobora** qo‘shiq mashhur*
*Kuzak **tobora** bekam .*
***Tobora** yurak mastur…*
***Tobora** yaram chuqur,*
***Tobora** zindon teran.*

Birinchi gapda qo‘llangan ayrim affikslar so‘z, so‘z birkmasi yoki gaplarning keyingi komponentlari tarkibida takroran qo‘llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta’kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning ta’kidliligi, uslubiy-ekspressivligi, ta’sirchanligi ortadi.

Turmush tashvishlari
Turmush tashvishlari,
Biz sendek balandroq tura olsaydik,
Biz sendek balandroq yura olsaydik,
Balki o‘ng‘ayardi dunyo ishlari,
Turmush tashvishlari,
Turmush tashvishlari

(A.Oripov)

Takrorlar qo‘llanish o‘rniga ko‘ra gorizantal va vertikal takrorlarga bo‘linadi. Bunday takrorlar, ayniqsa, she’riy matnlarda o‘ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Anafora, har qanday uslubiy takrorlash singari, she’rni yanada o‘tkir va ta’sirchan qiladi, matnning o‘ziga xos leytmotivi bo‘lib xizmat qiladi va shoirning o‘ziga xos ovozi bo‘lib, uning ruhiy va hissiy holatini tushunishga yordam beradi[1].

Shuningdek, trop eng muhim tuyulgan fikrlarning semantik ta’kidlanishi uchun, sintaktik tuzilishi bilan farq qiladigan yaxlit butun tuzilmalarni birlashtirish uchun zarurdir. Bu nafaqat she’riy texnika, balki anafora nasrda ham murakkab jumlalar, iboralar paragraflar qismlarini takrorlashda ham uchraydi. Masalan: “Barcha xilma-xillik, **go‘zallik va go‘zallik**ning barchasi soya va nurdan iborat”. (L.Tolstoy) yoki shuni tan olish kerakki, **sevgi** xuddi **sevish** kabi istakni keltirib ... Unda ko‘proq hayotiylik bor[2].

A.Potebnya[3] fikriy obrazlilikni vujudga keltiruvchi vositalar sifatida trop va figuralarga murojaat qilib, ayni poetik figuralar obrazlilikning boshlanishi ekanligini, shuning uchun matn obrazlilikni talab qilar ekan trop va figuralardan foydalanish lozimligini uqtiradi. Troplarning o‘z navbatida eng ko‘p tarqalgan turlari: istiora (metafora), metonimiya, sinekdoxa, majoz (allegoriya), kinoya, sifatlash (vasf, epitet), kichraytirish (litota), mubolag‘a (giperbola), jonlantirish (tashxis, intoq), perifraz[4] o‘z ichiga olsa, figuralarning takror, anafora, ironiya, antiteza, refren, graditsiya, va boshqa hodisalarni qamrab oladi.

Har ikki trop va figuralar barchasi obrazlilikni to‘laroq namoyon etishda nutqning jarangdorligiga xizmat qiladi. Prof. B. Umurqulov ushbu misollarning g‘arb adabiyotida uchrashini, ovozning – bir xil tovush kombinatsiyalarining, ya’ni alliterativlik ta’siridagi takrorlar va ko‘makchi morfemalarning takrorlaridan kelib chiqishini ta’kidlaydi[5].

*“**Bo‘ron** tufayli **buzilgan** ko‘prik**lar**,*
*Yuvilgan qabristondan tobut**lar**”*

(A.Pushkin)

Leksik va morfemik takrorlar nafaqat badiiy adabiyotda, balki og‘zaki nutqiy janrlarga oid bo‘lgan matnlarda ham uchrashi mumkin.

M.Xolova tomonidan urush davriga oid voqealar qamralgan suhbatlar yig‘ilgan matnlarda asosan sintaktik konstruksiyali takrorlarni kuzatish mumkin, bu holatni yozib olingan suhbat orqali ko‘rib o‘tish mumkin: …tushunmadim qanday adashihi mumkin? - Ü vāxtï kim em**ajəpti**, kim ket**əjapti**, qarama**yan-də**, qātti išə**gan**. Plān (reja) bo**yan** (Uvaxti kim emayapti, kim ketayapti, qarama**g‘an-da**, plon bo‘**g‘an**, qatti isha**g‘an**).// Ālḋïnlari **kör**pə, **kör**pəčə, yājböjilar kəm bö**gən**, māmālar māllardiŋ terisidən pöstək qi**gan**, əsali pöstək (ənəvű raŋləb qïladi) kelinlərgə berilgičijdi. [Aldinlari ko‘rpa, ko‘rpacha, joybo‘yilar kam bo‘gan, momolar mollarding terisidan po‘stak qigan. Asali po‘stak (anavu ranglab qiladi) kelinlarga berilgichiydi[6]. Matndan ko‘rinadiki, sheva vakillari o‘z suhbatlarida emotsion-

1 Yo‘ldoshev M., Muhammedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. – Toshkent, 2020. – B. 46-47.

2 https://minikar.ru/uz/prayers/nastoyashchaya-lyubov-v-zhizni-cheloveka-kakaya-ona-nastoyashchaya-lyubov/

3 Потебная А.Эстетика и поэтика М.1976. – С. 45.

4 https://uz.wikipedia.org/wiki/Trop

5 Umurqulov B. O‘zbek badiiy nasrining lingvo-uslubiy shakllanishi asoslari. – Toshkent, 2020. – 257 b.

6 Холова М. А. O‘zbek shevalarining standart tilga munosabati va til tizimidagi o’rni (Boysun tumani “j” lovchi shevalari misolida) //Международный журнал искусство слова. – 2020. – Т. 3. – №. 5.

al-ekspressiv, ta’kidiylik nuqtayi nazaridan sintaktik konstruksiyali takrorlardan ko‘p o‘rinlarda foydalanadilar.

Shu bilan birgalikda takrorlarning anaforik shaklini asosan etnik aholi shevalaridagi barqaror birikmalarida ham kuzatish mumkin: **Qu**l **qu**drasə **qu**duqqa čičadi. Misoldan ko‘rinib turibdiki, matnda fonematik anaforani til orqa, portlovchi, jarangsiz “q” va yuqori tor, lablangan, tor orqa “u” fonemalari yuzaga keltirgan gan bo‘lsa-da, matndagi uzviylikni til oldi, yuqori tor, lablanmagan “i” fonemasi davom ettiradi. Cimičaq qiziŋ **bir qiz böpti**, **bir qiz böpti**: ʒűzűkdiŋ közidāy (nihoyatda go‘zal);// **ʒā**man gəpdən **ʒā**n qutulmas (yomonlikdan kamol yoqligi); **ʒa**nig‘anning **ʒa**rti qi̯z; // **Birāv** bűrāp gāpirər, **bïrāv** qarap gāpirər. (turli fe’lli kishilarga ishora)[1] kabi misollarda yuqoridagi takroriylik davom etgan.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosalash mumkin:

– rus tili tilshunosligida anaforaning keng qo‘llanishi tilning qurilishi bilan bog‘liq yuzaga kelgan;

– anafora ijodkor yoki shoirlarning she’rlarida qo‘llangan so‘zlarga jozibador ma’no kasb etadi va misralar boshida kelib, insonga estetik leytmotiv beradi;

– o‘zbek she’riy matnlarda so‘z boshidagi takrorlar, anaforaning aksariyat leksema shaklida kelishi kuzatiladi;

– subyektivlikni ko‘rsatish maqsadida ijodkorlar asosan ichi bo‘sh so‘z, ya‘ni olmoshlardan foydalanishi mumkin;

– anaforalarning nasriy matnlarda qo‘llanishi ularning emotsional ekspressivligiga, ta’sirchan va ta’kidiy fikrlarga boyitilishiga olib keladi;

– takroriylik nafaqat badiiy adabiyotning, shuning bilan birga oddiy og‘zaki so‘zlashuv uslubiga oid shevalar tarkibida ham ta’kidiylik uchun xizmat qiladi.

Resume: This article presents a premeditation on the use of anaphores in poetic texts. That is, examples are given of how anaphora, like any stylistic repetition, contributes to increasing the expressiveness, emotional expressiveness of the poem and serves as a kind of leitmotif of the text, helping to understand its mental and emotional state as a kind of spiritual representation of the author. Theories were also expressed about phonetic, lexical, syntactic, strophic types of anaphora.

Резюме: В данной статье представлены предумышление на использование анафорах в поэтических текстах. То есть приводятся примеры того, как анафора, как и любое стилистическое повторение, способствует повышению выразительности, эмоциональной выразительности стихотворения и служит своеобразным лейтмотивом текста, помогая понять его душевное и эмоциональное состояние как своеобразный духовные представления автора. Высказывались также теории о фонетическом, лексическом, синтаксическом, строфическом (строфическом) типах анафоры.

1 Холова М. А. Шевалар корпусининг жанрий теглашнинг лингвистик асослари //Международный журнал искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 4.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 10.12.2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

ҚИСҚАЧА ТЕОТОПОНИМЛАР ТАСНИФИ ХУСУСИДА

Турдиқулов Шерзод Думинович,
Термиз давлат университети таянч докторанти

Топонимик объектларнинг таснифи дастлаб уларнинг: 1) табиий географик объектлар, 2) ҳудудий ва ҳудудий-маъмурий бирликлар номи, 3) аҳоли яшаш ҳудудларининг номлари, 4) кўча-йўл тармоғи элементлари ва транспорт инфраструктураси номлари, 5) муқаддаслаштирилган жой номларига бўлинишидан келиб чиқади[1].

Ушбу тасниф асосида жой номларининг қуйидаги турларини фарқлаш мумкин:

1) **табиий географик объектлар**:

a) *дрионимлар* – ўрмон массивлари, дарахтзор, ўрмон, бутазор номлари;

b) *инсулоним* – орол номлари;

c) *оронимлар* – тоғ номлари;

d) *спелеонимлар* – ғор номлари;

e) *гидронимлар* – табиий ва сунъий сув ҳавзалари номлари: а) *пелагоним* – денгиз ёки унинг бир қисмининг номи; б) *потамонимлар* – дарё номлари; *лимнонимлар* – кўл номи; г) *гелоним* (*гелеотопоним*) – ботқоқ номлари; д) *геоним* – ердаги бирор географик объект номи; е) *гляционим* – муз ва музликлар номи;

2) **ҳудудий ва ҳудудий-маъмурий бирликлар номи**:

a) *агоронимлар* – бозор, майдонларнинг номлари;

b) *хороним* – чегараланган ҳудуд (кўпинча майдон, дала) номлари;

c) *агроонимлар* – ишлов берилган ер майдонларининг номи;

3) **аҳоли яшаш ҳудудларининг номлари:**

a) *ойконимлар* – яшаш жойлари номлари;

b) *астионим* – ойконимларнинг бир тури, шаҳар номлари;

c) *комоним* – қишлоқ номлари;

d) *урбанонимлар* – шаҳар ичи объектларининг номлари;

4) **кўча-йўл тармоғи элементлари ва транспорт инфраструктураси номлари:**

a) *годонимлар* – кўча номлари;

b) *дромонимлар* – алоқа йўллари номлари;

5) **муқаддаслаштирилган жой номлари:**

a) *некротопоним* – мақбара ва қабристонлар номи;

b) *теотопоним* – зиёратгоҳ, муқаддаслаштирилган жой номлари;

c) *экклезионим* – диний маросим ва урф-одатларни ўтказиш жойининг номи.

Бундан ташқари, топонимлар:

1) макротопонимлар – аҳоли яшамайдиган жой номлари;

2) микротопонимлар – аҳоли яшамайдиган кичик ҳудудли жой номларига ажратилади.

Мазкур тасниф доирасида икки ономастик унсур – теотопоним ва некротопонимларни бир-биридан фарқлаш зарурати мавжуд.

Теотопоним, В.А.Курбатов фикрича, келиб чиқиши маданий-диний, эътиқодий асосга эга ҳудуд, топонимик объект номи.[2]

1 Арутюнова Е.В., Бешенкова Е.В., Иванова О.Е. Лингвистические основы современного написания топонимов (к теории орфографического правила) // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. 2021. Т. 80. № 1. С. 21–41; Эназаров Т. “Ўзбекистон топонимикаси” номли махсус курсни ўқитиш методикаси. – Тошкент, 1999.

2 Курбатов В.А. Тайна рождения славян / Владимир Курбатов. – Москва: Алгоритм, 2015. – 464 с.: ил. – (Исторические открытия).

Р. И. Сефербеков эса кўплаб мақолалари ва китобларида Доғистон тилида учровчи, илоҳ номи билан аталган топонимик объектни *теотопоним* деб аниқлаб ўтади, бироқ айнан теотопонимга алоҳида шарҳ бермайди[1].

Яна бир тадқиқотчи Э.А. Давлатов теотопонимларни илоҳларга нисбатан қўйилган жой номлари деб изоҳлайди[2] (бизнингча, бу изоҳ бир томонлама изоҳ бўлиб, мавжуд талқинлар орасида В.А.Курбатовнинг берган таърифини теотопонимларни тўғри ва тўлақонли тавсифловчи талқин сифатида қабул қиламиз).

Эътиборлиси шундаки, Э.А.Давлатов топонимлар номенклатураси таркибига теотопонимлардан ташқари яна: *криптоним* (тўқима исм), *стратоним* (Ер қобиқларининг номи), *зоотопоним* (зооним компонентли топоним), *катайконим* (исми ҳудуд номидан келиб чиққан киши номи), *хрематоним* (маданий ҳаётни ифодаловчи жой номи), *абионим* (ўлик табиат жойлашган жой номи), *мифоним*, *батионим* (сув ости ҳудудлари номи), *терроним* – қуруқлик номини ҳам киритади ва айрим ўринларда (мифоним, хрематоним, терроним) топонимик терминларни шарҳлашда хатоликларга қўяди[3]. Жумладан, маданий ҳаётни ифодаловчи жой номи сифатида хрематонимни тилга олган А.Э.Давлатов аҳоли яшаш ҳудуди билан боғлиқ жами топонимик объектлар маданиятни ифодаловчи жой номи бўла олишини унутиб қўяди, зеро аҳоли, кишилик жамияти истиқомат қилувчи исталган ҳудудда маданият белгилари кузатилади. Зеро, маданият – кишилик жамиятига хос ҳодиса. И.А.Королёва таъкидлагани сингари, атоқли отлар миллий маданиятнинг хос белгиларини ифода этади. Бунда айрим онимларда маданий-тарихий асос ёрқинроқ, баъзиларида эса камроқ намоён бўлади[4]. Шунга қарамай, тилда у ёки бу тарзда маданият билан боғланмаган номлар деярли учрамайди. Зотан, шу номларни ҳам маданият юзага келтиради.

Айтиб ўтганимиздек, теотопонимларни некронимлардан фарқлаш зарур. Теотопонимик объект одатда, кишилик жамиятининг шаклланиш даврларида алоҳида аҳамият касб этган диний-мифологик қараш маҳсули саналади ва дастлаб илоҳий аҳамиятга эга бўлган, сўнгроқ ақидавий хулосалардан келиб чиқиб илоҳийлаштирилган – ўзига хос культ вазифасини ўтаб бошлаган жой номини ифодалайди. Масалан, Сурхондарёдаги қабристон, қадимий ибодатхона, мақбара ва зиёратгоҳлар асосан тепаликларда қад ростлаган, бу мазкур жойда абадий қўним топган азизу-авлиёларга ерлик аҳоли ҳурматининг рамзи ҳисобланади. Бироқ қатор теотопонимларнинг жойлашув ўрни кишилар томонидан танланиш жиҳатига эга эмас ва географик жойлашувига кўра турли-туманликни акс этади.

Тилшунос В.М. Майоров некротопонимлар хусусиятидан келиб чиқиб, уларни 5 та гуруҳга бўлади. Улар орасида шаҳар ва қишлоқларнинг амалдаги ва эски қабристонларидан тортиб, монастир ва ибодатхоналарнинг қўнғироқхоналарига қадар таснифлар ўрин олган[5]. Ваҳоланки, биз бу бўлинишни ўз географик ва эътиқодий шароитимизга мос билмаганимиз туфайли, Ўзбекистондаги некротопонимларни қуйидагича гуруҳлашни мақсадга мувофиқ биламиз:

1. Шаҳар ва қишлоқларнинг амалдаги қабристонлари.
2. Шаҳар ва қишлоқларнинг эски (қўҳна) қабристонлари.
3. Некрополь (ўлик шаҳар), пантеон, мемориал мақбаралар (Сурхондарё вилояти, Кампиртепа).

1 Сефербеков Р.И. Традиционные религиозные представления табасаранцев (боги и демоны; верования, связанные с животными)/ Институт истории/ археологии и этнографии ДНЦ РАН. – Махачкала, 2000. – 60 с.

2 Давлатов Э. А. Лингвистическое исследование ономастики “Касас-ул-анбиё”: Автореф. дисс... канд. филологических наук. – Душанбе, 2017.

3 Давлатов Э. А. Лингвистическое исследование ономастики “Касас-ул-анбиё”: Автореф. дисс... канд. филологических наук. – Душанбе, 2017.

4 Королёва И.А. Языковые и культурные контакты в русско-белорусском пограничье //Актуальные проблемы приграничных районов Беларуси и Российской Федерации. Материалы Международной научно-практической конференции (Витебск, 27 мая 2011 г.). – Витебск, 2011. С. 261—264.

5 Майоров М.В. Некронимы и некротопонимы - предлагаемые элементы ономастической системы // Русская национальная философия в трудах её создателей. http://www.hrono.ru/statii/2006/nekronimy.html

4. Некроинсулонимлар (масалан, *Пайғамбароропол*).

5. Турли шаклдаги эпитафик битиклар.

6. Экклезионимлар (шартли).

Сурхондарё вилоятида 15 мингга яқин топонимлар мавжуд бўлиб, шундан 1 мингга яқини антропонимлар, этнонимлар, агионимлар асосида шаклланган. Шундай теотопонимларга вазият тақозоси билан гидронимик объектлар орасида, Амударёнинг Сурхондарё ва Афғонистон чегарасидан оқиб ўтувчи қисмида жойлашган *Пайғамбароропол*, шунингдек, аҳоли яшаш пунктидан иборат *Вахшивор* қишлоғи, *Хўжамайхона*, *Омонхона* гидронимлари сингари объектларни мисол қилиш мумкин.

Шунингдек, бир вақтлар некротопоним вазифасини ўтаб, давр билан илоҳийлаштирилган айрим жой номлари ҳозирда теотопоним сифатида тадқиқ этилиши мумкин. Жумладан, бу илоҳлар, пайғамбарлар, авлиёлар номини абадийлаштириш мақсадида қилинган зиёратгоҳ, мозор ёки бирон бино, қалъа, катта дарахт ёки катта бир тош бўлиши ҳам мумкин: *Сулаймонота, Омонхонота* (Омонхона), *Хўжа анқо* каби)[1]. Ва аксинча, бир вақтлар теотопоним вазифасини ўтаган диний маросим жойлари бугунга келиб, некрополга айланиши эвазига ўзининг теотопонимик хусусиятини йўқотган бўлиши мумкин. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги *Кампиртепа, Фаёзтепа, Сополлитепа* ва ҳ.

Таниқли тарихчи Ртвеладзе Кампиртепа – фан тилида яна Пандахейон деб аталувчи тарихий обиданинг атроф майдони, яъни қалъа деворларининг ташқи ғарбий қисмида жойлашган некрополдан диний маросимлар ўтказишга мўлжалланган бир неча бино ва зардуштийлик каталари топилганини ёзади[2]. Аниқланадики, Кампиртепа тарихан диний-ақидавий маросимлар ўтган маскандир ва у ҳам теотопоним мақомидаги жой. Бироқ бугунги кунда ўз номи билан некрополга айланганлиги учун замонавий нуқтайи назардан теотопонимлик хусусиятини йўқотган.

Ёки яна бир мисол. Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Жарқўтон тарихий ёдгорлигида олиб борилган қазилма ишлари натижасида профессор Ш.Шайдуллаев ва унинг ҳамкасблари сирли пиктографик ёзувга дуч келадилар. Ўрганишлар натижасида бу ёзув парчасида бронза даврига мансуб қадимги арий тилида *хавана* деб ёзилгани, бу эса зардуштийликдан ҳам қўҳна бўлган оташпарстларнинг диний маросимни ўтказиш вақтида ичиладиган ҳамда оловга қуйиладиган хаома ичимлиги экани аниқланди. Афтидан, бу ичимликни ичганлар оташпарстлик маросимида эътиқод қилувчиларни диний экстазга олиб кирган[3]. Аёнлашадики, Жарқўтон ёдгорлиги ҳам тарихий аҳамиятли теотопоним ҳисобланади. Бинобарин, тадқиқотимиз мақсадидан келиб чиқиб, *теотопоним* деб аталаётган жой номларини икки даврий кесимда қараб чиқсак, унда Сурхондарё вилоятига мансуб илоҳий жой номларини синхрон ва диахрон жиҳатдан:

1) ҳозирга қадар ақидавий таъсирга эга теотопонимлар ва 2) ҳозирда некропол таркибида тарихан мавжуд бўлган теотопонимларга ажратиш лозим.

Масалан, Сурхондарё вилоятида жойлашган *Гароббобо* теотопоними (“гарм” – иссиқ ва “об” – сув сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган) мўъжизавий аҳамиятга эга объект бўлиб, ҳозирда бу ҳудудга бориладиган йўллар чегарачилар томонидан қўриқланади. Шунингдек, тоғ ёнбағридаги *Бибишир остона* ҳам айнан одамлар ихлос билан ният қилиб, туёқликлар атайдиган зиёратгоҳ ҳисобланади. Кўринадики, теотопонимлар бошқа турдаги топонимлардан аҳоли орасида мўъжизавийлик, илоҳийлик аҳамиятига эга эга объект саналади[4].

1 Турдиқулов Ш.Д. Сурхондарё митраумлари топонимиканинг ўрганиш объекти сифатида / “Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari (filologiya fanlari doktori, professor Hamid G‘ulomovich Ne’matov tavalludining 80 yilligiga bag`ishlanadi). – Бухоро, 2021. DOI: 10.53885/edinres.2021.35.47.060.

2 Ртвеладзе Э.В. Великий индийский путь из истории важнейших торговых дорог Евразии. – Тошкент: Uzbekistan today; ZAMON PRESS INFO, 2018.

3 Артур Самари. Послания древнего Жаркутана ждут расшифровки. https://www.fergananews.com/articles/4480.

4 Турдиқулов Ш.Д. Сурхондарё митраумлари топонимиканинг ўрганиш объекти сифатида / “Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari (filologiya fanlari doktori, professor Hamid G‘ulomovich Ne’matov tavalludining 80 yilligiga bag`ishlanadi). – Бухоро, 2021. DOI: 10.53885/edinres.2021.35.47.060.

Географик жойлашуви ва хусусиятига кўра теотопонимлар қуйидагича бўлинишга эга:

1) Инсулонимлар: *Зулкифл мақбараси – Пайғамбар ороли*.

Гарчи тадқиқотчи Н.Дьякова инсулоним(лот. insula “орол” ва юнон. ὄνομα “ном”сўзидан)ни кўп қаватли уй, иншоот номи деб тушуниб, тадқиқ этса-да[1], биз-нингча, инсулоним – ўз келиб чиқишига кўра “орол номи” маъносини англатади. Профессор Э.Бегматов ҳам инсулонимларни орол номлари деб талқин қилади, бинобарин, биз ҳам қатор тилшунослар сингари[2] мазкур ономастик бирликни дастлаб орол номига нисбатан тушунишни ўринли деб биламиз.

2) спелеонимлар (юн. σπήλαιον “ғор” ва + ὄνυμα “ном”) – *митраум* (Сурхондарё вилояти Музработ тумани), *Хўжамайхона*, *Тешик-тош ғори.*

3) некротопонимлар: жумладан, Мурчбобо мақбараси[3] (Термиз ш.), Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбараси[4], Зулкифл мақбараси[5], Султон Саодат[6] Абу Исо Имом Термизий мақбараси[7], Саййид Ваққос мақбараси[8].

4) этимони некрополга тақалувчи теотопонимлар: Кампиртепа, Сополлитепа, Тешик-тош ғори, Жарқўтон.

1 Дьякова Н.С. Ономасиологический анализ наименований жилых домов и жилищных комплексов Череповца // Вестник Череповецкого государственного университета 2016. №6. – С. 87-90.

2 Андросов С.С. Анализ лингвокультурологических особенностей географических номинаций Сахалинской области и префектуры Хоккайдо. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42639721; Самсонова М.В., Пестерева К.А., Филиппова В.В. Микротопонимика островов средней лены как отражение особенностей уклада жизни населения. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41110131.

3 Маълумотларга кўра, самарқандлик савдогар шайх Саид Вали 1874 йилда ҳаж амалини адо этиб, кичик ёшли ўғли билан Афғонистон (Балх шаҳри) орқали ўз ватанига қайтаётиб Термизга (ҳозирги Паттакесар) келади. Паттакесар қароқчилари савдогар Саид Валининг белбоғига бойланган ҳамёнида пул бор деб уйлаб уни ва қўрқувдан даҳшатга тушган ўғлини ўлдиришади. Бироқ ҳамёнда пул эмас, қора мурч уруғи бўлади. Ўғрилар мурч уруғини ташлаб юбориб, савдогар ва унинг ўғлини ўша ерга кўмишади ва ерни текислаб қўйишади. Кейинчалик қабр устида мурч дарахти ўсиб чиқади. Карвонларга йўл кўрсатувчи, термизлик катта савдогарлардан бири бўлган Имом Алибой 1916 йилда ўз молларига омборхона қурдириш учун Саид Вали шаҳид бўлган жойни танлайди ва мурч дарахтини кестириб, қурилишни бошлайди. Қурилиш вақтида ишчилар одам суяги қолдиқлари чиқаётганлиги ҳақида хабар беради. Бу ҳолатдан Имом Алибой қўрқувдан фалаж олади ва узоқ вақт хасталик билан курашади. Охир Имом Алибой ўз ҳисобидан шайх қабри устида мақбара қурдиради, шайх қабрлари устига яна мурч дарахти ўсиб чиқади ва бу дарахт ҳозирда ҳам бор. Кейин шайх ҳазратлари Имом Алибой тушига кириб, ўзининг ким эканлигини бойга айтиб беради, бу воқеалардан кейин Имом Алибой кўп ўтмай оламдан ўтади. 1980 йилларда мақбара Шайх Тошболта Абдулҳафиз ҳожи томонидан қайта таъмирланган.

4 Тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Ҳаким Термизий (9-аср-10-аср бошлари) Шарқ мамлакатларининг: Балх, Нишопур, Бағдод, Макка ва Мадина шаҳарларида бўлиб, ўша даврнинг йирик алломалари билан илмий баҳс ва мунозараларда иштирок этади. Термизий 400 дан ортиқ асар ёзган, улардан 60 га яқини бизгача етиб келган. Улар орасида Муҳаммад (сав) ҳадисларига бағишланган “Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул” (“Расулуллоҳ хабарларини билишда нодир усуллар”), “Китоб ҳақиқат ал-одамия ” (“Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб”), “Адаб ун-нафс” (“Нафс одоби”), “Китоб ул-ҳажж ва асрориҳи” (“Ҳаж ва унинг сирлари”), “Китоб усс-алот ва мақосидуҳо” (“Намоз ва унинг мақсадлари”), “Китоб ул-жума ал- лозим маърифатиҳо (“Билиш лозим бўлган жумлалар”), “Хатм ул-авлиё” каби асарлари машҳур. 9-15 асрларда унинг қабри устида мақбара қурилган (ҳозирда муқаддас зиёратгоҳга айланган). Ал Ҳаким ат-Термизий меъморий мажмуасида 1955-1957; 1980-1981, 2001-2002, 2006-2010 ва ниҳоят 2016-2017 йилларда кенг қамровли реставрация ишлари амалга оширилиб, мажмуа ҳудуди ободонлаштирилди.

5 Термиз яқинидаги 11-12-асрларга оид меъморий ёдгорлик. Қуръони каримда тилга олинган 25 пайғамбарлардан бири, 7-6 асрларда яшаб ўтган Зулкифл пайғамбар дафн этилган. Унинг қабри Ироқнинг Кифл шаҳрида жойлашган, Ғазнавийлар даврида Зулкифл қабри оролга кўчириб келтирилган ва мақбара ҳамда масжид барпо этилган.

6 Термиз саййидларинг дафиналари жойлашган мақбаралар мажмуаси (IX аср). Ривоятларга кўра, Термиз сайидлари Муҳаммад пайғамбарнинг қизи биби Фотиманинг ўғли имом Ҳусайннинг 5-авлоди бўлган Ҳасан ал-Амирга бориб тақалади. Ҳасан ал-Амир ўзининг яқинлари билан 850 йилда Самарқандга келади ва у ерда ўн бир йил яшаб, тахминан 865 йилда Ҳасан ал-Амир Термизга кўчиб келади ва шу ерда бутунлай ўрнашиб қолади. Амир Темур Ҳиндистонга қилинган юришларида доим Термиз саййидлари хонадонида тўхтаб, 2-3 кун уларнинг меҳмони бўлган. Мажмуа мустақилликдан кейин таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилган.

7 Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Сулламий Буғий Термизий (824-892) дафн этилган мақбара (ҳозирги Шеробод тумани Буғ қишлоғи). Имом Термизийдан: “аш-Шамоил ан-Набавия” (Пайғамбар алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари), “ал-Илал фил-Ҳадис” (Ҳадислардаги иллатлар), “Рисола фил-хилоф вал-жадал” (Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола), “ат-Тарих” (Тарих), “Китоб уз-зуҳд” (Зоҳидлик китоби), “Китоб ул-асмо вал-куно” (Исмлар ва кунялар китоби) ва б. асарлар мерос қолган. Имом Термизий мақбараси (11-12-аср) 1990 йили Имом Термизий таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилди. 1996 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ва 2000-2001 ҳамда 2016-2017 йилларда ёдгорлик мажмуаси қайтадан таъмирланди.

8 Аҳмад ибн Абу Саъид Ваққос Термизийнинг Шеробод тумани Буғ қишлоғи яқинидаги мақбараси.

1) Асоси топонимдан ҳосил бўлган теотопонимлар (Жарқўтон олов ибодатхонаси[1]);

2) Асоси антропонимлардан ҳосил бўлган теотопонимлар (*Мурчбобо мақбараси, Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбараси*);

3) Асоси агионимлардан ҳосил бўлган теотопонимлар (Зулкифл мақбараси). Фанда топонимларнинг бу тоифаси яна агиотопонимлар (агио - юн. ἅγιος “авлиё”, “пок” маъносида) деб ҳам юритилади.

Антропонимлар асосида шаклланган теотопоним (антропотеотопоним) ларнинг ўзи ҳам бир неча таснифий гуруҳни ўз ичига олади. Булар:

1) Теокатайконимлар – реал шахс номидан ясалган теотопонимларнинг тури (*Абу Исо Имом Термизий мақбараси, Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбараси, Саййид Ваққос мақбараси*). Бунда ҳар икки – *Абу Исо Имом Термизий мақбараси, Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбараси* ҳам *Термиз* топонимига нисбатан катайконимдир. Аммо алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тоифа теотопонимлар орасида *Абу Исо Имом Термизий мақбараси* (Сурхондарё вилояти Шеробод тумани)ни *Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбараси* (Сурхондарё вилояти Термиз тумани)га нисбатан шартли равишда теотопоним деб ҳисоблаш зарур. Негаки, *Абу Исо Имом Термизий мақбараси* соф некротопонимдир ва *Ал-Ҳаким Ат-Термизий мақбарасид*ан фарқли, бу топонимик объектда экклезионим (диний-эътиқодий маросимларни ўтказиш жойининг номи) ёхуд алоҳида қаралувчи эътиқодий-ақидавий урф-одатлар ўтувчи жой белгилари мавжуд эмас. Шунга қарамай, маҳаллий аҳоли ҳамда муҳаддис алломага ҳурмат-эҳтиром кўзи билан қаровчилар томонидан *Абу Исо Имом Термизий мақбарасид*а муқаддас зиёратгоҳ сифатида ёндашиш мазкур топонимик объектни теотопоним деб олишга сабаб туғдиради.

2) Афсонавий шахс номидан ясалган теотопонимлар (Сурхондарё вилояти ва Туркманистон чегарасида жойлашган *Айрибобо* зиёратгоҳи).

3) Тахаллус – псевдоним асосида ясалган теотопонимлар (*Мурчбобо мақбараси*).

Теотопонимларнинг бир гуруҳи жой номи семантикасига эга махсус индикаторлар орқали берилса, уларнинг бир тоифаси жой маъносини ифодаловчи форс-тожикча *хона* аффиксоидлари орқали берилади (*Хўжамайхона*).

Resume: the article presents views on the classification of toponyms, in particular, theotoponyms. Referring to the views of toponymists of world linguistics on the classification of toponyms, the author expands this theory.

Резюме: в статье представлена классификация топонимов, в частности, теотопонимов. Ссылаясь на взгляды топонимистов мировой лингвистики по классификации топонимов, автор расширяет данную теорию.

1 Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқдаги энг қадимги олов ибодатхонаси. Унда доира шаклидаги 6 саждагоҳ, 5 муқаддас қудуқ, табаррук ашёлар сақланадиган махсус хона ва хўжалик хоналари бўлган. Ибодатхона марказида катта супа (очиқ платформа) бўлиб, унинг марказида чор минор қолдиқлари ва катта саждагоҳ топилган. Коҳинлар яшайдиган супали хоналар, муқаддас олов ва кул сақланадиган оташгоҳлар, муқаддас ичимлик (саома-хаома) тайёрланадиган хоналар очилган. Жарқўтон оташкадасидан афсонавий қуш Геруда – Ҳумо тасвирланган идиш топилган.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 07.11. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

QAHRAMON RUHIY HOLATINING MUALLIF REALIYASIDAGI IFODASI

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna,
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Tilga antropotsentrik yondashuv alohida olingan kommunikativ vaziyatlarda qo‘llanuvchi til vositalarini, psixologik va aniq kommunikativ vaziyatlardagi milliy-madaniy faktorlarning axborot almashinuv jarayonidagi tahlili, kompleks tadqiqini taqazo etadi. Bu holat bugungi kunda milliy til bilan uyg‘unlashgan madaniyat va mentalitet masalalarini jadallik bilan tekshirayotgan lingvokulturologiya sohasida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi[1].

Lingvomadaniyatshunoslik sohasining o‘rganish obyektlaridan biri madaniyat va mamlakatga xos bo‘lgan realiyalardir. Realiya (realise; realia – “moddiy”, “haqiqiy”) – bu ma’lum bir madaniyatga mansub xalqning turmushi, ma’naviy qarashlari, tarixi, an’analari, urf-odatlari, san’ati bilan bog‘liq bo‘lgan real faktlar. Realiyalar milliy va tarixiy kolorit ifodachisi bo‘lganligi uchun ularni boshqa tillarga tarjima qilish tarjimondan alohida yondashuv va mahorat talab qiladi[2].

O.Axmanovaning fikriga ko‘ra, realiyalar – bu mumtoz grammatikada tashqi lingvistika tomonidan o‘rganiladigan turli-tuman omillar; moddiy madaniyat buyumlari[3]. Ularga xalqning tarixi va madaniyatiga oid birliklar, shu tilda so‘zlovchilarning lisoniy aloqalari kabilarni kiritish mumkin. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda predmetlarni ifoda etuvchi so‘z va iboralar keng ma’noda realiya deb yuritiladi[4]. Milliy realiya: muayyan xalqning hayoti, turmushi, madaniyati, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti uchun xarakterli bo‘lgan predmetlar, hodisalar va obyektlarni nomlovchi, boshqa xalqlar uchun unchalik tushunarli bo‘lmagan, milliy koloritni ifodalovchi so‘zlar yoki so‘z birikmalari; muqobilsiz leksika turlaridan biri[5] tarzida talqin qilinadi.

Bizningcha ham realiya – muayyan xalq hayotiga oid madaniy munosabatlar darajasini yoritishga xizmat qiluvchi milliy qadriyatlar, an’analar, marosim, urf-odatlarni o‘zida aks ettiradigan lingvomadaniyatshunoslikning asosiy o‘rganish obyekti, birligidir.

Badiiy matndagi realiya birliklar ma’lum narsa-buyum haqida axborot berish bilan birga shu narsa-buyumning lisoniy ifodasida aks etgan milliy-madaniy semalar, kognitiv belgi va pragmatik ma’noni ham ifoda etadi.

Odil yoqubov asarlarida qahramonlar ruhiy holatining turli lingvistik birliklar vositasida ifodalanishini tahlil qilar ekanmiz, personajlar obrazi, xarakter-xususiyatlari, ichki ruhiy kechinmalarining muallif realiyasidagi ifodalariga ham duch kelamiz.

Realiya vazifasida, odatda, moddiy narsa-buyum, ashyolar ko‘p qo‘llansa, ayrim o‘rinlarda milliy munosabat, qadriyatlar ham mohiyatiga ko‘ra realiya hodisasini ifoda etadi. O‘zbek milliy qadriyatiga xos bo‘lgan “ko‘k kiyish” (aza tutish) – eri vafot etgan ayollar aza vaqtida (islomda aza uch kun, lekin eri vafot etgan ayollar uchun to‘rt oy-u o‘n kun)

1 Махмараимова Ш. Лингвокултурология /Ўқув қўлланма/ - Т.: Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – В. 3.

2 Мусаева Ф. Ўзбек шеваларида миллий реалиялар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2020. – № 2. – В. 92-96.

3 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 4-е изд. – М.: Ком Книга, 2007, – С. 381.

4 Xolmonova Z. Realiyalar semantikasining tarjima matnlardagi ifodasi. Maqola. 2021.2.11. http://library.ziyonet.uz.

5 Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати., Тошкент: Турон замин зиё, 2015, – В. 32.

oddiy matodan qora yoki ko‘k libos kiyishadi. Ba’zi xalqlarda, jumladan o‘zbeklarda azani uzoq tutish – bir yilgacha qora yoki ko‘k kiyim kiyish, to‘y qilmaslik, to‘yga chiqmaslik va hakazo odatlar saqlangan. Bu udumlar xalq hayotiga g‘oyat singib ketgan. Boshqa millat vakillari ko‘pincha aza vaqtida qora kiyim kiyishadi, o‘zbek ayollari esa asosan ko‘k rangli kiyim kiyib, oq ro‘mol o‘rashadi.

“Ulug‘bek xazinasi” romanida Mirzo Ulug‘bekning volidai muhtaramasi bo‘lgan Gavharshod begim obrazi va uning ruhiy dunyosiga xos xislatlari yuqoridagi “ko‘k kiymoq” milliy realiya birligi orqali yorqin ifodalangan: *Mirzo Ulug‘bek ko‘zini yumib boshini sekin chayqadi. U volidai mehriboniga nisbatan ko‘nglida iliq bir tuyg‘u uyg‘otishga harakat qildi. Lekin ko‘z oldiga uzun bo‘yli, ko‘k ipak ko‘ylak kiyib, boshiga ko‘k ro‘mol o‘ragan, qo‘lidan tasbehi tushmaydigan kalondimog‘ bir xotin keldi... Bobosi Amir Temur Ko‘ragoniy shahodat sharobini ichgandan beri Gavharshod begim bu kiyimini, ko‘k ipak ko‘ylagi bilan k‘ok ro‘molini tashlamas, go‘yo sohibqiron uchun to o‘lguncha motam tutgan, shu bilan dunyo ishlaridan qo‘l yuvib, u dunyo g‘amiga o‘tgan edi.* Adib personaj qiyofasini, xarakter- xususiyatlarini, uning ichki kechinmalari, dard-u xasratlarini tasvirlashda o‘zbekona, ayollarga xos, o‘z jufti-haloliga uning vafotidan keyingi hurmatini, sadoqatini, el-ulus oldidagi sharm-hayosini motam belgisi bo‘lgan “ko‘k kiymoq” milliy realiyasi orqali yorqin ko‘rsatgan. Ushbu realiya adibning “Adolat manzili” romanida ham qo‘llangan. “Ko‘k kiymoq” milliy realiya sifatida asar qahramoni Bibisoraning eri Mamat mergan halokatidan keyingi ruhiyat tasvirini, o‘y-kechinmalarini yaratishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan: *Yo‘q, bu odatda uloqdan jo‘r qiyqiriq bilan qaytadigan uloqchilar to‘dasi emas, motam sukunatiga cho‘mgan ulkan olomon edi! Olomon yaqinroq kelgach, qo‘sh ot ustida oq kigizga o‘rab-chirmalgan bir narsa ko‘rindi. Yurak o‘lgur sezar ekan! Hamma baloni sezar ekan yurak o‘lgur: oq kigizga o‘ralgan – Mamat merganning suyagi ekan!*

Bibisora egniga ko‘k kiyib bir yil aza tutdi, U Mamat mergandan keyin boshqa er qilmayman, deb ont ichgan, undan qolgan yodgorim – Marjonoyni oq yuvib, oq tarab katta qilsam-u, yaxshi joyga berib, bu dunyodan tinchgina o‘tsam, u dunyoda Mergan bilan uchrashganimda yuzim oq, jismim pok bo‘lsa, deb o‘ylagan edi. Ushbu matnda qahramonning ruhiy kechinmalarini “ko‘k kiymoq” milliy realiya birligidan tashqari, qandaydir noxushlik, kulfat yuz berganini sezish *yurak o‘lgur sezar ekan! Hamma baloni sezar ekan yurak o‘lgur* birliklari orqali ifodalangan. *Yurak o‘lgur* ifodasi ham o‘ziga xos milliy realiya hisoblanadi, chunki *qurib ketgur, og‘zingdan qoning kelgur, bir baloga yo‘liqgur* kabi qarg‘ishlarning boshqa tillardagi muqobili mavjud emas. Shuning uchun *yurak o‘lgur* birikmasini ham milliy realiya deb hisoblash mumkin. Ushbu romanda o‘zbek qizlariga xos bo‘lgan iffat, hayo, sadoqat kabi xislatlarni o‘zida jo qilgan Oltinoy tasviri va uning ruhiy kechinmalari ham “ko‘k kiymoq” milliy realiya birligi orqali tasvirlangan. Oltinoyning bo‘lajak qaynotasi Suyun Burgut vafotidan keyin, xuddi allaqachon shu oilaga kelin bo‘lib tushgandek aza tutib, ko‘k kiyishi va bu tasvir orqali uning ruhiy iztiroblari, g‘am-tashvishlari tashqi qiyofasiga singib ketgan kechinmalari muallif tomonidan aniq va ravshan ifodalangan: *Sal o‘tmay, qo‘lida patnis, Oltinoy kirdi. Go‘yo Lochin bilan allaqachon qovushganday, go‘yo bu oilaga kelin bo‘lib tushganday, go‘yo qaynotasiga motam tutayotganday ko‘k ko‘ylak kiyib, boshiga ko‘k doka ro‘mol tashlab opti. Bu libos uning chehrasiga yurakni jiz ettiruvchi ma’sum bir ma’yuslik baxsh etibdi. O‘ziyam, to‘lin oyday yumaloq yuzi xiyol cho‘zilib, katta-katta ko‘zlari bo‘taloqning ko‘zlariday mo‘ltirab qopti!* (“Adolat manzili”)

Yozuvchi hayotni badiiy obrazlar, obrazli ifodalar orqali tasvirlab ko‘rsatadi. Yozuvchining dunyoqarashi, o‘y fikri, uning tushunish darajasi, yangilik – ixtirosi uning asarlarida badiiy til orqali yuzaga keladi[1].

Adib o‘zi olg‘a surayotgan g‘oyaning o‘quvchiga chuqur yetib borishini va singishini ta’minlash uchun, tasvirlanayotgan voqealarni va obrazlarni o‘quvchining ko‘zi oldida jonlantirib, qahramonlarning kechinmalarini o‘zi boshidan kechirayotganday ravshan va sezilarli qilib ko‘rsatishga intiladi.

1 Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т.: 2000. – В. 4.

Realiyalar, odatda, faqat shu xalq va elat moddiy madaniyati, o‘tmishiga oid nomlar, milliy qahramonlar va mifologik mavjudotlar nomi bo‘lishi mumkin. Yozuvchi asarlarida qahramon ruhiy holatini yoritishda badiiy tasvir vositasi sifatida frazeologik birikmalardan ham foydalanadi. O‘zbek tilida keng qo‘llanuvchi *“ko‘ngli g‘ash”, “tabi xira”* iboralari insonning xafalik, g‘ashlik kabi ruhiy holatlarini ifodalaydi. Odil Yoqubov qahramon ruhiyatida kechayotgan tug‘yonlarini “ko‘ngli xufton”, “dili xufton” frazeologik birikmalari orqali tasvirlaydi. Masalan, *Marjonoy, garchi Oltinoyning gaplaridan yuragi tars yorilay desa ham, qizaloqni qo‘lidan kelgancha yupatdi, “Qo‘rqma, hammasi yaxshi bo‘p ketadi”, deb tasalli berdi, o‘zi esa, ko‘ngli xufton, tomga chiqib, Marjontovning yo‘liga tikildi. Qani endi Suyun burgutning qorasi ko‘rinsa, mashinasining changi chiqsa, Marjonoy bu changni ko‘zlariga to‘tiyo qilardi!* (“Adolat manzili”) Mazkur matnda *xufton* milliy realiya birligi ko‘ngil so‘zi bilan birikib qahramonning g‘ashlik, tushkunlik, bezovtalik holatlarini ifodalagan; *Bilmadim, buvim kelinoyim bilan gaplashdimi, gaplashgan bo‘lsa u nima dedi, lekin kelinoyim bir marotaba ham menga qayrilib qaramadi. ...Ko‘nglim xufton, men kecha-yu kunduz uning yo‘lini poyladim, bir og‘iz so‘ziga zor, uydan chiqqanida ko‘zlariga tikildim, lekin u har safar meni ko‘rganda uzoqdan teskari burilib ketar edi*. (“Yaxshilik”) Ushbu matndagi milliy realiya birligi (ko‘nglim xufton) qahramon ruhiyatida kechayotgan xafalik, behalovatlik, g‘am-alamdan iztirob chekish holatlarini yoritib berishga xizmat qilgan. Xufton o‘zbek milliy realiyasiga oid so‘z hisoblanadi. Xufton fors-tojikcha so‘z bo‘lib, “uxlamoq” degan ma’noni bildiradi. Xufton – quyosh botgandan bir-ikki soatdan keyingi kech soat yettidan o‘ngacha davom etadigan vaqt; diniy atama sifatida: quyosh botgandan keyin o‘qiladigan namoz. Xufton deganda ko‘pincha “xufton namozi” tushunchasi anglashiladi. Xufton xalq tasavvurida “qora”, “qorong‘u” ma’nolarida ham o‘zlashib, frazeologik birikmaning shakllanishiga asos bo‘lgan. Masalan, *dili (ko‘ngli, ta’bi) xufton* iborasi xafa, g‘ash, tushkun kabi ma’nolarda qo‘llanadi[1]. Yozuvchi ushbu frazeologik birlik orqali, qahramonlarning xavotirlanish, xafalik, yuragidagi g‘ashlik holatlarini yorqin aks ettirgan.

Yozuvchining obrazli tafakkuri, moddiy hayotidagi narsa-hodisalarning uning tasavvurida butunlay o‘zga olam ranglarida jilolanishi sanaladi. Bu tafakkur shakli uchun zamon va makon ikkilamchi hodisadir. Sababi ijodkor asarlarida inson ruhiy holatini ifodalashda, uning individual tasavvur olami ishga tushadi. “Adolat manzili” romanida yozuvchi qahramon ruhiyatidagi tug‘yonlarini “qumg‘on” o‘zbek maishiy turmush realiyasi asosida o‘xshatish vositasida badiiy tasvirlaydi: *Veteran, ko‘ziga hech narsa ko‘rinmay, asfalt yo‘lda qoqinib, go‘yo cho‘g‘ga ko‘milgan qumg‘onday qaynab, xayolan hamon Mansur mesh bilan olishar edi.* Mazkur matnda yozuvchi qahramonning alamdan, nafratdan o‘ta kuchli ga‘zablanish holatini qumg‘onning qaynashiga qiyoslaydi. Bilamizki, qumg‘on qaynaganda suv ko‘pirib, toshib idishdan tashqariga otilib chiqa boshlaydi. Bu holatni ijodkor asar qahramoni ruhiyatiga ko‘chiradi. Qumg‘on – choy qaynatish uchun mo‘ljallangan, misdan yasaladigan, ichi qalay bilan oqartirilgan, shakli ko‘zasimon, dastali, qopqoqli choy idish[2]. Qumg‘on ko‘pincha o‘zbek hunarmandlari tomonidan o‘yma naqshlar bilan bezatiladi. Qadimdan sopol qumg‘onlar keng tarqalgan, sanoat rivojlanishi bilan ular temirdan, misdan yasala boshlagan. Hozirgi kunda bu idish deyarli ishlatilmasa-da, uning atamasi o‘zbek maishiy-turmush realiyasi sifatida og‘zaki va badiiy nutqda qo‘llanib kelinmoqda.

Odil Yoqubov qahramonlarining ruhiy holatini ifodalashda maishiy turmush realiyalari hisoblangan *qoziq* (qoqib kiritishga mo‘ljallangan o‘tkir yog‘och yoki temir), *moychiroq* (sopol yoki metaldan yasalgan idish, qadimda unga zaytun moyi quyib ishlatishgan), *doka (*paxta ipidan juda yupqa va siyrak to‘qilgan gazlama. Odatda oq, ba’zan ko‘k tusda tikilgan)*, bigiz* (kosiblarning nina uchli metall quroli) kabi birliklardan

1 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 4-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006-2008. – B. 430.

2 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 5-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006-2008. – B. 439.

unumli foydalangan. Buni quyidagi matnlar tahlilida kuzatamiz: U*ning ko‘zlarida shunday bir qo‘rquv, shunday bir daxshat bor ediki, men hech qachon o‘rni kelmaydigan yomon bir narsa ro‘y berganini his qildim-u o‘rnimda qoqqan qoziqdek qotib qoldim.* (“Yaxshilik”) Adib *qoziq* realiya birligining qattiq jismdan yasalgani va uni yerga qoqilganda tik holatda turishini qahramon ruhiyati (karaxtlik holati) ga ko‘chirgan; *Malikul sharob dag‘al barmoqalari bilan tomog‘ini silab, “qult” etib yutindi, uning tokchadagi moychiroqday horg‘in multiragan ko‘zlari to‘satdan jiqqa yoshga to‘ldi.* (“Ko‘hna dunyo”) Ushbu matnda qahramonning tushkun kayfiyati uning ko‘zlarida aks etgan ifoda *moychiroq* realiya birligi vositasida ko‘rsatilgan; *Domla Shomuradov qalt-qalt titrab o‘rnidan turmoqda, uning dag‘al, yalpoq yuzi, qo‘llari dokaday oqarib ketgan edi.* (“Diyonat”) Asardagi personajning ichki ruhiyati (qo‘rquv) yuziga ko‘chgan *doka*ning rangiga qiyoslangan; *U hamon titrar, hamon yuragi bigiz suqilgandek bezillab og‘rirdi.* (“Adolat manzili”) Bigizning uchi juda o‘tkir bo‘lganligi bois mobodo biror joyga suqilsa, o‘ta kuchli og‘riq beruvchi temir metal hisoblanadi. Mantda ushbu *bigiz* realiya birligi qahramonning qattiq iztirobga tushish holatini ifodalagan.

O‘zbek tilida ayrim undov so‘zlar (*yo tavba, voajabo, vodarig‘* kabi) bilan birga qo‘llanib, qahramon ruhiy holatini ifodalab keladigan musulmon olamining o‘ziga xos diniy realiyalari mavjud. Ulardan biri “tavba” – Allohning qudratiga va san’atiga iqror bo‘lish hamda urz so‘rash demakdir. Tavba arabcha “aybiga iqror bo‘lish; gunohlari uchun kechirim so‘rab yolvorish” ma’nolarini ifodalaydi. Tavba so‘zi nutqda ko‘p qo‘llanuvchi, insonning taajjublanish, ajablanish, hayronlik kabi holatlarini ifodalovchi undov so‘z sifatida yuzaga kelgan. Tavba qilmoq – tavbani bildiruvchi kechirim so‘zlarini ifodalaydi. Tavbasiga tayanmoq – qilmishidan nihoyatda pushaymonlik, ta’zirini yegan holatda bo‘lmoq, shunday holatga tushmoqni ifodalaydi[1]. Tavba-tazarru – qilmishi uchun astoydil kechirim so‘rash; qilmishiga o‘kinib, iqror bo‘lib, yalinib so‘ralgan uzr. Tazarru “arabcha o‘zini past tutish, itoatkorlik, yalinish, yolvorish” ma’nolarini anglatadi[2].

Odil Yoqubov musulmonlarga xos Allohga chin dildan iymon keltirish, qilmishi uchun astoydil pushaymon bo‘lish, gunohkor sifatida tavba-tazarru qilish holatlarini Mirzo Abdullatif obrazida tasvirlab bergan. Abdullatif mamlakatda yolg‘iz podsho bo‘lish, oltin javohirlar-u, nozanin qizlar bilan bazmu jamshid qilish ishtiyoqida yuradi va shu yo‘lda otasini o‘ldirgan padarkush shahzodaga aylanadi. Lekin ota o‘limi, o‘zidan hadiksirash, kuchli qo‘rquv uni talvasaga solib qo‘yadi, o‘ngida-yu tushida tinchlik ko‘rmagan shaxzoda oxiri chin dildan Haq Taologa tavba-tazarru qiladi: *Shahzoda turgan joyida gilamga tiz cho‘kib, sajdaga bosh qo‘yarkan, ko‘ksidan achchiq faryod aralash bir nido otilib chiqdi: – Osiy bandanga o‘zing shafqat qilgaysen, ey parvardigori olam! Va lekin yozig‘im nedur? Qudratingga shak keltirib, haq yo‘lidan toygan ul betavfiq galai saklarni qatlu om qilganimmi? Bedinlar bitgan makruh kitoblarni o‘tga yoqqanimmi?... Osiy bandangga ayon qil, yozug‘i nedur uning, nedur?*

Shaxzoda yer o‘pganicha istig‘for aytib, rahm-shafqat tilar, yum-yum yig‘lab, telbalanib allanimalarni so‘zlar edi…

Odil Yoqubov shuningdek, “tavba” diniy realiya birligi asosida qahramonlarning ajablanish, taajjublanish holatlarini muallif va qahramon nutqi vositasida yorqin ifodalagan: *“Tavba! Mirzo Ulug‘bekning eng yaqin muqarrabi, inongan tog‘i hisoblangan bu amir rasadxonada ne qiladi?”* (“Ulug‘bek xazinasi”) Ushbu matnda Qalandar Qarqoniyning Amir Jondor to‘g‘risidagi o‘y-fikrlari, hayrat va taajjublanish holati ifodalangan; *“Yo tavba! Bu bemehr mustabidning qahridan o‘zing asragaysen!” dedi amir Jondor, vujudini chulg‘ab olgan sovuq tuyg‘udan yuragi uvushib.* (“Ulug‘bek xazinasi”) Mazkur matnda amir Jondorning qo‘rquv aralash taajjublanish holati aks etgan. Shuningdek Odil Yoqubov asarlaridan olingan quyidagi matnlarda ham ruhiy holatlar o‘z ifodasini topgan. Masalan, qahramonning ajablanish holati ifodalangan: *– Yo tavba! – dedi O‘rozqul, xuddi uning*

1 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 3-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006-2008. – B. 630.

2 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 3-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006-2008. – B. 640.

o‘ylarini ilg‘ab olganday. – Bu dunyoda nima ko‘p – yer ko‘p! Boshqa joy qo‘rib qoldimi molxona quraman deyishsa? (“Diyonat”) Ibn Sinoning hayratlanish holati ifodalangan: *“Yo tavba! Bo‘tako‘zbegim! Kamina seni olamdan o‘tgan desam!”* (“Ko‘hna dunyo”) Mirzo Ulug‘bekning ruhiy o‘y-kechinmalari, ta-ajjublanish holati tasvirlangan: *Yo tavba! Bu toju taxtda ne sehr, ne sir – asror bor ekankim, unga o‘ltirgan har bir kimsa darhol o‘zgaradi?* (“Ulug‘bek xazinasi”)

Ko‘pincha qahramonlar ruhiyatidagi kechinmalarni tasvirlashda “Yo tavba” undov birligi o‘rniga “voajabo”, “vodarig‘ “ kabi birliklar qo‘llaniladi. Masalan, shaxzoda Abdullatifning ruhiy qiynoqlari, kuchli iztirobi muallif tomonidan yoritilgan: *Voajabo! Unga ne bo‘ldi? Nechun titraydi? Nechun iztirob chekadi*. (“Ulug‘bek xazinasi”) Ali Qushchining ajablanish holati ifodalangan: *Vodarig‘! Nechun shunday! Nechun koinot, bu tabiat, bu qir va adirlar bunday sof, musaffo, beg‘ubor?* (“Ulug‘bek xazinasi”) Mirzo Ulug‘bekning quvonish, hayratlanish holati ifodalangan: “Voajab! Gunohsiz norasidaday oqko‘ngil, ko‘zlari musaffo bu gadoni qaydan yetkazding?..” (“Ulug‘bek xazinasi”)

Ma’lumki har bir xalq tilida o‘ziga xos shevaga oid so‘zlar mavjud bo‘lib, ushbu shevalar millat tarixi, madaniyati va dunyoqarashining tildagi aksidir. Odil Yoqubov “Adolat manzili” romanida qahramonining ruhiy kechinmalarini ifodalashda milliy xoslangan realiya birligi bo‘lmish shevaga oid so‘zlardan foydalangan: *Momo avval boshda qaysi jiyan deb, eslashga harchand urinmasin, eslay olamaydi. Biroq qizining xatidan keyin ko‘ngliga qandaydir kuduk tushdi. Keyingi xatlar esa, momoning dilidagi kudukni oshiraverdi-oshiraverdi*... Matnda qo‘llangan *kuduk* shevaga oid milliy realiya birligi bo‘lib *shubha, gumon* o‘rnida qo‘llanuvchi so‘z hisoblanadi. Bu kabi so‘zlarning qo‘llanishi muallifning milliy mental ruhiy olamini yaqqol namoyon etadi.

“Ulug‘bek xazinasi” romanida shunday tasvir bor: Mirzo Ulug‘bek zindondaligida unga issiq patir keltirishadi. Patirni yemasdan “og‘u” deb shubhalanishi, xontaxtadagi barcha noz-ne’matlardan xavfsirashi, yuragidagi qo‘rquv holatlari o‘zbek milliy taomi – patir realiya birligi vositasida (3.1-jadval) tasvirlanadi: *Boshi gir-gir aylangan Mirzo Ulug‘bek patirga qaradi, yaxshi pishgan issiq patirning totli hidi dimog‘iga “gup” etib urib, og‘zining suvini qochirdi... Mirzo Ulug‘bek patirni ushatdi-yu, hayron bo‘lib qoldi. Patirning ichidan naycha qilib o‘ralgan qog‘ozga ko‘zi tushdi. Mirzo Ulug‘bek hayajon ichida xonani bir aylanib chiqdi. Banogoh ko‘zi ushatilgan patirga tushib, ko‘nglidan yana o‘sha fikr o‘tdi. “Og‘u”... Ha, bu ovqat, non, chinni ko‘zachadagi boda – hammasi zaharlangan! Hammasiga og‘u solingan! Niyatlari uni zaharlab o‘ldirmoq! – dedi.* Muallif asar voqealarini qahramon ruhiy holati bilan uyg‘unlikda tasvirlash uchun o‘zbek milliy mentalitetiga xos taom nomi *patir* realiya birligini tanlagan. *Patir* milliy realiya birligi sifatida umumiy matn mazmunini ochib berishga xizmat qilgan.

3.1-jadval. **Milliy realiya birligining qahramon ruhiy holatini ifodalashi**

Qahramon	Realiya	Qahramon ruhiyatidagi holatlar
Mirzo Ulug‘bek	issiq patirning totli hidi	rohatlanish
	patir ichiga yashiringan xat	hayronlik
		hayajonlanish, qo‘rquv
	zaharlangan patir	shubhalanish

Inson ruhiyati o‘ta murakkab va rang-barangdir. Shu bois uning namoyon bo‘lmish shakllari ham turlichadir. Ruhiyat tasviri keskin ziddiyatlar asosida namoyon bo‘ladi. Ruhiyat tasvirining bu tamoyili uzoq davrlar mobaynida shakllangan klassik tasvirning mohiyatini tashkil etadi. Shu bois L.Ginzburg badiiy psixologizm inson hatti-harakati bilan

bog‘liqlikda rivojlanadi, biroq bu dinamika ruhiy munosabatlar tasviridagi muayyan stereotiplarni yo‘qotmaydi, balki ularning yangi shakllarini kashf etadi”, deb yozgandi[1].

Odil Yoqubov ijodida doimo milliy ruh ufurib turadi. Qahramon ruhiy holatini milliy realiyalarga asoslangan o‘xshatishlar vositasida yoritib berish yozuvchining o‘ziga xos uslubini namoyon etadi: *To‘satdan yuragim urishdan to‘xtab, nafasim qisilganini sezdim, lekin domlaning: “Abdullayeva “besh” degan ovozi bilan birga go‘yo ko‘kragimga orom-baxsh, xushbo‘y havo quyilib yengil tortdim-u, yalt etib qaradim; xuddi oq dasturxonga qizil buyoq to‘kilgandek Muqaddasning birdan oqarib ketgan yuziga qirmizi rang tarqalib, quloqlarigacha lovillab yondi.* (“Muqaddas”) Dasturxon forscha-tojikcha so‘z bo‘lib, o‘rtaga yozib, ustiga taom qo‘yiladigan maxsus mato, ro‘zg‘or buyumi. Dasturxon o‘zbek madaniyati belgilarini ifodalovchi milliy realiya darajasiga ko‘tarilgan. Mazkur matnda Muqaddasning oqarib ketgan yuzi “oq dasturxon” realiya birligiga o‘xshatilgan. “*oq dasturxonga qizil buyoqning to‘kilishi*” birligi orqali uning kuchli hayajon tufayli oppoq yuziga qirmizi rang tarqalib ich-ichidan sevinish, hayajon, xotirjam tortish holatlari tasvirlangan. (3.1-chizma)

3.1-chizma. **Milliy realiya birligining qahramon ruhiy holatini ifodalashi**

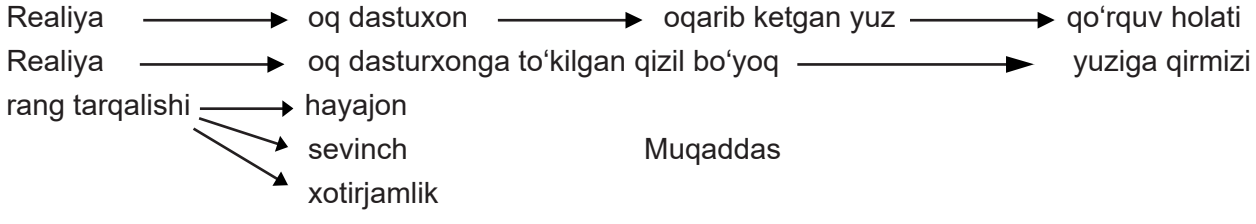

Odil Yoqubov ijodiga xos yana bir xususiyat shuki, deyarli barcha asarlarida tipik va xarakterli hodisalar aks ettiriladi, uning qahramonlari real hayotdan olingan va real voqelikka harakat qilingan. Adib o‘ziga ham, ijodiga ham o‘ta talabchan. Adib qahramonlar qiyofasini ularning ruhiyatidagi kechinmalar bilan real tasvirlaydi. Bu tasvirlarda o‘ziga xos milliylik, o‘zbekona madaniyat omillari sezilib turadi. Yozuvchi asarlaridagi milliy raealiya birliklari ma’lum bir qadriyat, an’ana, odat, rasm-rusum, milliy-madaniy narsa-buyum haqida axborot berish bilan birga ularning lisoniy ifodasida aks etgan milliy-madaniy semalar, kognitiv belgi, pragmatik ma’no, qahramon ruhiyati va shuuriga xos bo‘lgan kechinmalar ifodasida ham muhim o‘rin tutadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, realiya birliklarining badiiy matnlardagi tadqiqi leksemalarning semantik taraqqiyotini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Realiya birliklari ma’lum bir xalq, millat turmush tarziga oid tushunchalarni ifodalar ekan, vaqt o‘tgan sari semantik maydonida madaniy munosabatlarni, psixolingvistik, kognitiv belgilarni o‘zida namoyon eta boradi. Badiiy matndagi milliy realiyalar ham qahramonlar ruhiy holatini yorqinroq ochib berishga xizmat qiladi. Realiya milliy-madaniy qadriyatlar ifodasi sifatida badiiy matnga alohida ruh bag‘ishlaydi va ijodkor ruhiy olamining o‘ziga xos milliy xoslangan belgilarini namoyon qiladi.

Resume. In the article, the speech goes on about the relations of language and thought, the expression of this relationship in the speech of literal workthe factors cuasing the actualization of linguistic units in it. The expression of spiritual condition of a hero is analyzed in in the examples of the works “Treasure of Ulugbek”, “Conscience” by O. Yokubov.

Резюме. В статье излагаются взгляды относительно взаимосвязи языка и мышления, отражения данного взаимоотношения в литературном тексте и факторов, влияюших на актуализацию языковых единиц. На примере произведений О. Якубова “Улугбек хазинаси”, “Диёнат”, “Осий банда”, “Кухна дунё” анализируется выражение психологического состояния героя.

1 Гинзбург Л. О психологической прозе. – Ленинград: Художественная литература, 1977 – С. 285.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 12.12.2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

“GO‘RO‘G‘LI” DOSTONI TILINING FONETIK XUSUSIYATLARI

Chariyev Chari Dawletmametovich,
Berdaq nomidagi QQDU Turkman tili va adabiyoti kafedrasi assistent o‘qituvchisi

Hozirgi qoraqalpoq tilshunosligi oldida turgan eng asosiy vazifalaridan biri – milliy adabiy meroslarimiz va tilimizning shakllanishi hamda taraqqiyot bosqichlarini yanada chuqurroq tadqiq qilishdir. Chunki til ijtimoiy hodisa bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti bilan rivojlanib boradi. Adabiy til umumxalq tilining badiiy so‘z mahorati bilan boyitilgan turi hisoblanadi. Qoraqalpoq adabiy tilining shakllanishiga doir xalq og‘zaki ijodi namunalarining, asosan, dostonlarning tilini o‘rganish katta ahamiyatga ega. Sababi har qanday xalq va uning tili yakka holda, alohida rivojlana olmaydi, unga boshqa xalqlarning madaniyati va tili ma’lum darajada ta’sir qiladi, ya’ni o‘zaro munosabatlarda rivojlanib boradi.

Dostonlar – xalq og‘zaki ijodining eng katta hajmli va eng murakkab turi. Dostonlarda xalqning kundalik hayoti, etnografiyasi, tarixi o‘z aksini topadi. Har qanday xalq qardosh xalqlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar qiladi. Shu bois xalq dostonlarida o‘zlashtirma so‘zlarningqo‘llanishi, ularning vaqt o‘tishi bilan eskirgan so‘zlar qatoridan o‘rin olishi tabiiy hodisa sanaladi.

Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostoni “Go‘ro‘g‘li”ning lingvistik xususiyatlari haqida so‘z yuritamiz. “Go‘ro‘g‘li” dostonida har xil mavzudagi eskirgan so‘zlar bilan bir qatorda fonetik o‘ziga xosliklar ham uchraydi. Bunday eskirgan so‘zlarni va bu so‘zlardagi fonetik xususiyatlarni tahlil qilish orqali dostonda qo‘llangan qo‘shimchalarning variantlari, qardosh o‘g‘uz, o‘zbek xalqlari tillarining fonetika, morfologiya sohasida tilimizga ta’sirini aniqlashga erishamiz.

Ayniqsa, “Go‘ro‘g‘li” dostonida O‘rta Osiyo turkiy adabiy tilining ta’siri yuqori darajada seziladi. Buning sababini biz dostonning qoraqalpoqcha milliy nusxalarini ijodkorlar o‘sha davrdagi O‘rta Osiyolik turkiy adabiy tilidan yaxshi xabardor ekanligida, deb taxmin qildik. Sababi “Go‘ro‘g‘li” dostoni qoraqalpoqlar orasida og‘zaki shaklda emas, balki yozma shaklda dostonchilarning ijodida keng tarqalgan.

Biz ushbu maqolamizda qoraqalpoq folklori 20 jildligining XV jildida chop etilgan “Go‘ro‘g‘li” dostonining tilini manba sifatida foydalandik.

Doston tilida tovushlarning qo‘llanishi jihatdan o‘g‘uz tillari elementlarining saqlanganini ko‘rsa bo‘ladi. Bu esa dostonlar tilining fonetik xususiyatlarini vujudga keltiradi hamda qadimgi yozma yodgorliklarning tiliga yaqinligi ko‘rinadi.

Ko‘pincha qo‘shma fe’llarda dastlabki shakli “a” tovushi bilan tugab, undan keyin *a* va *e* tovushlaridan boshlangan ko‘makchi fe’llar kelganda “a” tovushi tushib qoladi:

“Oǵı soldan bir azamat *barmeken”*[1].

Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida so‘zning so‘nggi bo‘g‘inida qattiq yoki yumshoq unlilarning ishtirokiga ko‘ra qo‘shimchalar ham ana shu belgisi asosida bog‘lanadi. Tanglay uyg‘unligining saqlanmasligi ayrim atoqli otlarda uchraydi: *Shambilbel, Góruǵ*lı va b.

Professor H.Hamidovning yozishicha, tanglay uyg‘unligining saqlanmasligi XVIII-XIX asrlardagiyozmayodgorliklarningtilidako‘puchraydi[2].

Doston tilida kelasi zamon sifatdoshining -ar//-er qo‘shimchasi o‘rniga -r// -ir shakllari uchraydi, “a” tovushi o‘rniga qisqa ı, u tovushi almashadi.

1 Қарақалпақ фольклоры. XV том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – Б.19.

2 Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан,1974. – Б. 103.

Qırq jigittiń bir ármanı sol bolır,
Ata sizde *bolur* bálki ıqtıyar.
Áwez *aytur* sóz túspesin araǵa

Bu O‘rta Osiyo yozma turkiy tilining ta’siri bo‘lishi mumkin.

“Á” fonemasiso‘zning barcha o‘rinlarida yumshoq tarzda keladi. Sof qoraqalpoqcha so‘zlarda “á” tovushi auslaut holatda kam qo‘llanadi, affikslarda esa “e” fonemasi bilan almashadi. Bu holat qozoq va turkman tillarida ham shunday. Ozarbayjon, uyg‘ur, tatar va boshqird tillarida esa “á” fonemasi affikslarda ham qo‘llanadi[1].

Aldińdá aǵa, keynińde iniń joq.
Gel qozım, seni *istárlár*.
Dushpanlardı nayza bilán shanıshtıńız.

Til oldi tor ı, i tovushlari doston tilida so‘zning barcha o‘rinlarida qo‘llanadi. Bu tovushlarning eliziyaga uchrashi dostonda o‘g‘uz elementlarining saqlanganini ko‘rsatadi:

Hesh kim shidamas oynıma.

Bu misolda hozirgi tilimizdagi oyınımashaklida emas, balki oynımashaklida yumshoq tarzda qo‘llangan.

Qalmaǵaysız qıyamettiń qarzına.

Dostonlar tilida ı, i, tor unli “a”ochiq unlisiga o‘xshab ayrim so‘zlarga auslaut holatda qo‘shilib aytilishi uchraydi.

Sendursańqantı-nabatım.
Men ońaboldımduwsharı.

Bu hozirgi qoraqalpoq adabiy tiliga xos emas. Dostonda “dur” ko‘makchi so‘zida “u” tovushining qo‘llanilishi xos bo‘lib, ko‘pchilik so‘zlarda oxirgi bo‘g‘inda uchraydi.

Bash yoldashım Aǵa Yunis *peridur*,
Ózim jaqta Shambil beldiń xanıdur.
Barsań Ǵıyrat meni sennen *soraydur*.

Dostonlar tilining konsonantizmida ko‘zga tashlanadigan hodisa so‘z boshida lab-lab “b” fonemasi “m” fonemasi bilan o‘rin almashishidir. “Go‘ro‘g‘li” dostonida bu hodisa ko‘p uchraydi.

Sóytip baqqıl janım munı.
Qırman dáli *muńa* juwap ber.

Til oldi undoshlaridan “s” fonemasi o‘rniga “sh” fonemasi qo‘llanishini dostonlar tilidagi qardosh xalqlar tilining ta’siri, deb baholash mumkin. Qoraqalpoq mumtoz shoirlarining tilida bu hodisaning bo‘lishi ikki holatga bogliq. Birinchidan, qoraqalpoqlarning uzoq zamonlardan buyon o‘zbeklar bilan bir hududda yashashi tufayli “s” tovushi bilan birga “sh” tovushi ham qo‘llangan. Ikkinchidan, shu shoirlarning qo‘lyozmalarida kitobiy o‘rta osiyolik yozma adabiy tilning an’anasiga bog‘liq shoirlarning asarlaridan o‘rin olgan.

Áne shul waqta Arap Rayxannıń attaraqların házir qıldı.

Aq júzińe jarasadı qosha qal.
Kózi yashlı, nazlı yarım qal endi.

Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida bu hodisa faqat dialektik xususiyatlarida ko‘rinadi. Bu shakllar eskirgan fonetik hodisalar hisoblanadi. Hozirda bu shakllar, ko‘pincha, o‘zbek, turkman, ozarbayjon tillariga xos.

Doston tilida til orqa undoshlaridan jarangsiz “k” tovushi qo‘llanadigan joyga “g” tovushi qo‘llangan. Hozirgi qipchoq tillaridagi “k” fonemasi o‘g‘uz tillaridagi “g” fonemasi bilan mos keladi. Gelle-kelle, gúlli-kúlli:

Kúlli túrkmen balasını
Men sáwermen elim bilán.
Babań bilán *gel* danısh.

Bu misolda -k// -g mosligini ko‘ramiz. Bu hozirgi qoraqalpoq tilida dialektik xususiyatlarida ko‘rinadi[2]. Undoshlardan “ǵ” fonemasining qo‘llanishi hozirgi o‘g‘uz guruhiga kiradigan tillarda uchraydi: uǵıl-ul, uǵrı-urı, táǵlim-tálim, yıǵladı-jıladı va b.

Táǵlim alǵıl Aǵa yunis sózinen.
Ne sebepten aza tutıp yı*ǵ*ladı*ń*.

Doston tilidagi bu hodisani eskirgan tovush hodisasi sifatida baholaymiz. Shuning uchun fonetik holatni hozirgi qoraqalpoq tilida inlaut va auslaut pozitsiyada ayrim hollarda “ǵ” fonemasining elitsiyaga uchrashi deb tushuntirish, dalillash, bizningcha, maqsadga muvofiq. Buni Berdaq shoirning asarlaridagi misollar ham tasdiqlaydi[3]. Shuningdek, bo‘g‘iz undoshi “h” fonemasining ayrim so‘zlarda qo‘llanilganini, hozirgi tilda eliziyaga uchrashini doston tilida ko‘rish mumkin: hesap-esap, hóner-óner, násiyhat-násiyat, allah, haydar va b.

Nesip etkey qıyamette *shapahat*.

1 Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976. – Б.69.

2 Баскаков Н.А., БаскаковА.Н. Современные кыпчакские языки. – Нукус: Каракалпакстан, 1987. – Б. 68.

3 Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 686.

“Go‘ro‘g‘li” dostonida tub so‘zlarda, ayniqsa, sonlarda bir xil qo‘sh undoshlar qo‘llanishi uchraydi: ekki, toqqız, sákkiz, elli, ettiáwwel, shekker va b. Bunday so‘zlar hozirgi qoraqalpoq yozma adabiy tiliga xos emas, og‘zaki so‘zlashuv uslubida qo‘llanishi mumkin.

Sákkiz batpan buwday bergen.

Sonlarning shunday fonetik variantlarini biz XVIII-XIX asrlarga oid yozma yodgorliklarda ham, shoirlarning asarlarida ham uchratamiz.

Sanoq sonlarning ekki, besh, jetti (etti) sákkiz, toǵız, altmısh, jetmish, yuz shakllari yozma adabiy tilning ta’siri bo‘lib, ular klassik asarlarda hozirgi tildagi shakllari bilan teng qo‘llangan, ular, asosan, Ajiniyoz shoir ijodida ko‘proq o‘rin egallagan[1].

Biz hozirgi ozarbayjon va turkman adabiy tilida ayrim sonlarning shu shaklda qo‘llanganini ko‘ramiz. Lekin, hozirgi qoraqalpoq adabiy tilining nuqtayi nazaridan bular eskirgan shakllar sanaladi.

Áwwel ómirim uzaq bolsın.

Hozirgi til bilan qiyoslaganda fonetik o‘xshash jihatlar yozma yodgorliklar tilida ham, qoraqalpoq mumtoz shoirlarining ijodida ham uchraydi. Bu yerda biz, asosan, qadimgi yozma adabiy tilning ta’sirini sezamiz.

-a// -á: jahán-jáhán, patiya-pátiya, bahana-báháne:

Patiya beriń maǵan Góruǵlı sultan

-a// -e: kesa-kese, neka-neke:

Qolına alıp altın *kesa*

Márt uǵlıman biynekanı sáwmespen

-á// -e: mehrem-máhrám, júrák-jurek:

Qunqarsha pachanıń *máhrámi* edim.

-e// -a: payǵamber-payǵambar, nehaq-nahaq:

Payǵamberler miner tańla pıraǵı.

Meniń *nehaq* qanıma qalarsań.

-o// -u: oǵlı-uǵlı-ulı:

Márt bolmısham márttiń *oǵ*lı

Tashsha Góruǵlı nasharım.

-m// -b: munda-bunda, munı-bunı, mákkem-bekkem:

-p// -b: bal-pal:

Ot salıp túr *bal* Áwezdiń ishine.

-sh// -s: baqshı-baqsı:

Úsh júz altmısh baqshı júrsin.

-g// -k: bek-beg, gel-kel, geshti-keshti.

“Qipchoq tillari guruhidagi tillarning, jumladan, qoraqalpoq tilining ayrim fonetik xususiyatlaridan biri “k” fonemasining so‘z boshida kelish tartibiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan: o‘g‘uz guruhidagi tillarda *gel, gór* bo‘lib kelsa, qipchoq guruhidagi tillarda *kel, kór* shaklida qo‘llaniladi”[2].

Panıy dúnyanı más kezem.

Kúlli túrkmen balasını.

Men sáwermen ishim bilán.

-ǵ// -q: baǵsha-baqsha, ǵash-qas, ǵardash-qarda, ǵash:

Qırq jigit maǵan *ǵash* boldı.

Hásenxan ne dese baqıń tiline.

-h//-y: Mehman-meyman, dárgah-dárgay, gunahı-gunayı, pachahım-pachayım, rehim-reyim va b.

-w// -ǵ: tuwrı-tuǵrı, sorawı-soraǵı, bawrım-baǵrım, taw-taǵ:

Sonsha jıl gezmishem *baǵ*rımdur giryan.

*Tuǵ*rı kelipseń ólimge.

Biz bu o‘xshashliklarni Berdaq shoir ijodida uchratamiz[3]. W-ǵ tovushining almashishi shoirlarimizning asarlarida qo‘llangani bilan hozirgi qoraqalpoq tili uchun arxaizm hodisa[4].

-y// -z: sóylep-sózler. Bu fonetik hodisa akademik H.Hamidovning keltirishicha, turkiy tillarning undosh tovushlar tizimidagi ayrim tovushlarning paydo bo‘lishi, shakllanish tarixi bilan bogliq[5].

Ádep benen sózin *sózlep*.

Ko‘plab turkologlarning tadqiqotlarida hozirgi turkman, ozarbayjon tillarini qadimgi turkiy tilning qoldiqlarini o‘zida ko‘proq saqlab qolgan tillar qatoriga kiritadi. Shu bilan bir qatorda, o‘g‘uz tilining ta’siri qardosh qipchoq-qarluq guruhi vakillari bo‘lgan qoraqalpoq, o‘zbek tillariga ham o‘zining ta’sirini ko‘rsatmay qolmagan.

Umuman olganda, qoraqalpoq xalq dostoni “Go‘ro‘g‘li” dostonining tilida fonetik hodisalar bir qancha o‘rinlarda uchraydi. Ayniqsa, o‘g‘uz tillarining natijasida paydo bo‘lgan fonetik hodisalarni ko‘rishimiz mumkin. Bu “Go‘ro‘g‘li” dostonining o‘g‘uz tillardan o‘zlashgan doston ekanligi bilan izohlanadi.

1 Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. Б. 112.

2 Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 225.

3 Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Тошкент: Фан, 2006. Б.65.

4 Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – Б. 32.

5 Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 97.

Resume. The article is devoted to the study of the linguistic features of the Karakalpak folk dastan “Gorugly”. Based on the analysis of obsolete words used in the epic on various topics, and phonetic differences in words, the variants of morphemes used in the epic were identified, the influence of the languages of neighboring Oghuz and other peoples on our language in the field of phonetics and morphology was determined.

Резюме. Статья посвящена изучению лингвистических особенностей каракалпакского народного дастана “Горуглы”. На основе анализа устаревших слов, употребляемых в эпосе на различные темы, и фонетических различий в словах выделены варианты морфем, употребляемых в эпосе, определялось влияние языков соседних огузов и других народов на наш язык в области фонетики и морфологии.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 03.12.2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

DENOV QARLUQLARI SHEVASIDA KELISHIKLARNING QO‘LLANISHI

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktaranti

Dialektologik tasniflarda Surxondaryo viloyatining shevalari “ǯ”lovchi shevalar deb tariflanadi. Surxondaryoning Denov, Sariosiyo, Uzun, Boysun, Termiz va Oltinsoy tumanlarida “j” lovchi sheva vakillari yashaydi. G.F.Blagova, X.D.Doniyorov[1], A.Ishayev, Q.Muhammadjonov, Mamatov, M.Nosirov[2], S.Rahimov[3], D.Abdurahmonov[4] kichik dialektologik tadqiqotlarda Denov qarluq shevasining o‘rni va lingvistik xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan. Ushbu ishda Denov qarluqlari nutqida kelishik qo‘shimchalarining qo‘llanishi haqida to‘xtalingan. Maqolani yozishda Sh.Shoabdurahmonovning “Карлукское наречие узбекского языка” monografiyasi, S.Rahimovning “Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (фонетикаси, лексикаси)” monografiyasi va yuqorida tilga olingan tilshunoslarning maqolalari hamda Denov tumanida yashovchi aholidan yozib olingan audio material va kuzatishlardan foydalanildi. Denov qarluq guruh shevalaridagi kelishik qo‘shimchalari 4-5 kelishikli shahar shevalari Toshkent-Farg‘ona dialekti, Qarshi, Samarqan-Buxoro dialekti shevalari bilan qiyoslandi. Maqolada kuzatish, qiyoslash, tasniflash, sintezlash va statistik metodlardan foydalanildi.

O‘zbek shevalarida kelishiklar soni turli xilda uchrashi ma’lum. Bunga sabab qaratqich - tushum va o‘rin-payt - jo‘nalish kelishiklari farqlanmasligidir. Denov shevasining qarluq guruhida ham buning turlichaligini ko‘rishimiz mumkin. Bu shevada ham bosh kelishik maxsus belgiga ega emas. Qarluq va ayrim o‘g‘uz shevalarida qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi bir xil ***(-ni…)*** ko‘rsatgichga ega bo‘lib, formal jihatdan farqlanmaydi. Shunga asoslanib V.V.Reshetov 1951-yilda Toshkent, Farg‘ona tipidagi shevalarda yagona qaratqich-tushum kelshigi mavjud deb ko‘rstgan[5]. Qaratqich-tushum kelishigini bitta ko‘rsatgich bilan ifodalanishi haqida Ya. Gulyamov, N.Gafurova, B.Jurayev, I.Farmonov, O.Sharipov, S.Tulyakov, Sh.Nasirov, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, A.Shermatov, T.Qudratov, M.Shoinoyatova, M.Mirzayev kabi olimlar o‘z fikrlarini bildirishadi (Ўзбек халқ шевалари морфологияси. 1984. 35). Denov shevasida kelishiklar Qarshi, Sam-Buxoro shahar

1 Благова Г.Ф., Данияров Х.Д. Говоры “тюрков” Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературыю Вопросы языкознания. – Москва, Наука, 1966.

2 Носиров, М. Сурхондарё шевалари буйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) / / Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. Б. 67 - 69.

3 Раҳимов, С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1985.

4 Абдураҳмонов Д.,Қорлуқлар ва уларнинг тили. Ўзбек тили ва адабиёти, №3. – Тошкент, Фан, 1987.

5 Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984. – В. 35.

shevalari singari qaratqich-tushum (***–ni, -niŋ)*** va jo‘nalish-o‘rin-payt kelishiklari (***–ga, -da)*** bir ko‘rsatgichga ega.

*- Bizzi uruγladan bevāšlä ko(v)p čiqqan **pāššāni** ǯiγiga tetekännän kejin, bädigä tekänän kejin badarγa qilingän kejin šergä tohtäjmiz deb šergä tohtägän.*

*- Ātä uruγlarimiz äsli **šährisäbzni** qonγirātidan, kenägäs degän ǯäji bār. Šu sängärdäkkä kelip, hee bāγčägä kelip kegin kopäjib ketgän.*

Shevaning fonetik qonunlariga (yon tovushlar va so‘zning o‘zak yoki negizida old, orqa qator unlilar va chuqur til orqa undoshlarining kelishi, so‘zlarning qaysi undosh tovush bilan tugashi va b.) muvofiq kelishik qo‘shimchalari turli shakllarda (talaffuz etiladi) qo‘llanadi, ayrim o‘rinlarda bo‘lsa nutq jarayonida ba’zi kelishik qo‘shimchalari tushib qoladi. Denov shaharda yashovchi aholi qishloqlardan ko‘chib kelgan o‘zbek va tojik tili aholi bo‘lib, so‘zlashish tili o‘zbek tili. Bu shevada adabiy til va tojik tilining ta’siri natijasida yoshlar nutqida kelishiklar soni 6ta, yoshi kattalarda 5ta kelishik qaratqich va tushum kelishigi belgisi ***–ni*** qo‘shmchasi bilan ifodalanadi. Ushor, Oybarak, Cho‘ntosh, Sohibkor, Oloviddin, Ilonsoy, Qizil Farg‘ona qishloqlarida 4 kelishikli sheva hisoblanadi. Bu qishloq shevalarida o‘rin-payt kelishigi va jo‘nalish kelishigi bitta ***–gä//ga,*** tushum va qaratqich kelishigi ***–ni*** qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Qoraxon, Yurchi QFY, Hazarbog‘ QFY markazi (1-bo‘lim), shahar atrofidagi qishloqlarda kelishiklar soni 5tani tashkil qiladi. Bu shevalarda tushum va qaratqich kelishigi ***–ni*** qo‘shimchasi bilan ifodalanadi.

Qaratqich kelishigi shevada so‘zlarning qaysi undosh bilan tugashiga qarab quyidagi variantlariga ega bo‘ladi: ***-niŋ, -iŋ, -diŋ, -tiŋ, -iŋ, -di, -ti, -zi, -i;***

- Mäčit qiganda bizdi bābājlä jārdämgä bārädi.

- ulärdi ārqasidan ädäm tušgändä, beqa mänä hävār ketgän

- qojbeš minän märti äräsigä mänä bergä.

Qaratqich kelishigi sporadik ravishda ***–mi akamni hovlisi – äkämi hā(v)lisi***, ***gulni bargi – gulli bärgi, oshtni go‘shi – āšti goši*** shaklida qo‘llanadi.

Tushum kelishigi. ***–ni, -di, -ti, -i*** variantlari unli va undosh tovushlarning tugashiga qarab o‘zgarishi kuzatildi: ***tokni yuldi - tākdi julli –tākki julli.*** Ko‘pchilik shahar shevalari singari Denov shevasida ham tushum kelishigi belgisiz qo‘llanadi: ***qo‘yni sotadi – qoj sātädi, paxtani terdim – paxta terdim.***

- Inä: kejin mänä bu ošārgä kegändän kejin bizzi bābājlä nān, čāj qojgan, nā:ni ošāri deb nām qo‘ygan, sinägä änguri sinä deb nām qo‘jib ketgänlä

- Häzrät Äli kāpirlädi qatl qilip-qilip šu täräpkä qāčkan, känällik dejmiz beqi qaja-beqi qaja Häzräti Äli hämmäsini qirgän.

- Nijāz bāqi degän ekita xalpalari (bogän) bār äkän, u kiši xat jāzib berädilärki xalpalari xatti ilänla pāššāsigä ābārädi.

- Mehmändostligi šu sinäčilärdäj, äkälärim bār. Xudā:qulov bāzārvāj dejdi. Sinägä qāmadi šu bu jil jänvärdä āxiri olli. Sävet dävrigä qurilišti bāšliγi edi sinägä.

Qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchasi unlilardan va ***“j”*** undoshidan keyin asosan ***–ni*** tarzida aytiladi. ***o‘zingni – ozijni, akangni – äkäjni,*** unlilardan keyin ham ***–ni*** shakli qo‘llanadi: ***yarani –järäni, bovalani –bāväläni***. Shahar markazida yashovchilar va hudud aholisining o‘qimishli qatlami imkon qadar ***–ni*** ishlatishga harakat qiladi. Ba’zan ularning nutqida jaranglilardan keyin ***–di***, jarang-sizlardan keyin ***–ti “itni –itti, otni – ātti”*** tarzida talaffuz qilinadi. Shahardan uzoqqa yashovchi sheva vakillari nutqida jaranglilardan so‘ng ***–di, -zi,*** jarang-sizlardan so‘ng ***–ti*** shaklida talaffuz qilinadi. Bundan tashqari tolni-tālli, akamni-äkämi so‘zlarida ***–li*** va ***–i*** ko‘rinishi uchraydi. Ushor, Oybarak shevalarida sonorlardan keyin faol ravishda –di ishlatiladi***, –i*** esa har ikkala kelishikning ham qisqartirilgan varianti bo‘lib ***bizning uy - bizi uj, biznikiga keling - bizikigä keliŋ*** kabi bir bo‘g‘inli va birdan ortiq bo‘g‘inlarda egalik affiksidan keyin qo‘shiladi. Qaratqich va tushum kelishigining bunday qo‘llanishi o‘zbek tilining Andijon shevasida ham uchraydi[1]. Qorluq guruh shevalarida Qaratqich va tushum kelishigining ***-iŋ, (-ынг: Бухҳэрәнг чөлъ – Вихороning cho‘li; кәттәләрънг қәмәв қойдъ - kattalarini qamab qo‘ydi;***) shaklini qo‘llanishi va ***-di, -ti*** variantining ustunligi haqida D.Abdurahmonov o‘zining “Qorluqlar va ularning tili” maqolasida ma’lumot beradi.

Qoraxon, Yurchi QFY, Hazarbog‘ QFY markazi (1-bo‘lim), shahar atrofidagi qishloqlarda o‘**rin-payt kelishigi *–da, -dä*** qo‘shimchalari talaffuz qilinadi. Bu hududlarning ayrim aholi vakillari nutqida ***-gä, -gä*** uchraydi. Masalan: *-uni **topgä** sālip tepädilä, ālävdi jāqadila oldiriš učun, ālāpti kälpästä pudädi, čumčuq ālāp qildi.* Bunday qo‘llanishi yoshi katta mo‘ysafidlar va qishloqdan chiqmay mehnat qilgan kam sonli ayollar nutqida mavjud.

*- Dud āgändän kejin **ālāpgä** tušädi. Bu jerdä heč xalq bomägän **mähälgä** äjmāγ degän uruγ kegän ajmāγ degän uruγ Buxarāda bār äkän*.

1 Иброҳимов, С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. – В. 144.

O‘rin-payt kelishigi affiksi unli va jarangli undoshlardan so‘ng ***–da,*** jarangsiz undoshlardan keyin ***–ta*** shaklida va ayrim o‘rinlarda **tog‘da- tāqqa, bog‘da- bāqqa** ko‘rinishda talaffuz qilinadi.

- Ha hush kordik neväräm, sälämätmi narjaqa otirmäj berjaqa otiripsiläre, āyajnilara:m jaxšimi.

*- uš-tort soätlädän keyin soät **unbirlägä** ālip ketgän bosä soät **torlägä** bāstirib kelli, šunäj qib menäm bir tušdim.*

Jo‘nalish kelishigi *–ga, -gä- (-da, -da).* Tayanch shahar shevalarida quyidagi variantlari bilan ishlatiladi: Tosh. ***o‘yga - ojgä,*** Farg‘. ***Uyga - ujgä, otga - ātkä, bog‘da - bāqqa.*** Jo‘nalish kelishigining bunday qo‘llanishi Denov qarluq guruh shevalariga ham talluqli bo‘lib ***–ga, -gä, -ka, -kä, -qa,*** ko‘rinishlari mavjud. O‘zbek shevalarida uchraydigan ***–da > -ga*** almashinishi haqida M.Mirzayev quyidagi fikrlarni beradi: ***-da*** affiksining o‘rnida ***–ga (-qa, -kä)*** formasini ishlatish qadimiy turkiy tillar qoldig‘idir. Qutadg‘u biligda ***–da>ga (-qa, -ya)*** almashinishi, Boburnomada ***–ga > -da*** o‘zgarishi uchraydi[1].

*-qaraŋ mänä keläpti qapqara ädäm mäsälän sāqāllar osip ketkän, ustigä eski kijim ädäm ošä päjtlär kok ǯuldir čäpän kijärdi, šunäj čäpäni bär, kelip soräjäpti jaxši mämilä bilän sälom älik **qoligä** kelip soräyäpti jängäǯän qoj bāqib juruvdik heč närsämiz joq qolimizga deb, – berdim pāmidār be:dim, tāmārqamga hämmä närsäm bā:. Hämmä nä:sädän uzib-uzib bir belvāy närsäni birinči mättä be:dim. Ushä birinči mättä issiy nän piširuvdim kejingi märtäjäm berivärdim.* Ba’zi o‘rinarda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi ***–ga*** chiqish kelishigi ***–danni*** o‘rnida qo‘llanadi:

samolyotni ovozidan qulog‘im bitdi – sämäjlätti(sämälätti) ävāzigä qulāyim bitti;

oradan uch-to‘rt kun o‘tgandan keyin – ärägä uš-tor kun otkännän kejin;

Chiqish kelishigi - ***dan, -dän, -tan, -tän, -nan, -nän***. Chiqish kelishigi ifodalanish jihatidan j-lovchi va ǯ-lovchi shevalarda ma’lum darajada farq qiladi. –dan affiksi o‘zi qo‘shilib kelgan o‘zak–negizning qanday tovush bilan tugashiga qarab bir necha xil fonetik variantiga ega. ***–dan, -dän, -tan, -tän, -nan, -nän, -an, -än, yerdan – jerdän, daraxtdan – daraxtan, otdan – āttän, akamdam – äkämnän, xamsayadan – xamsajadan.*** Qarluq guruh shevalarida aksariyatida bu kelishik qo‘shimchasi shunday masalan: Toshk., And., Namangan, Uychi, Farg‘., Qo‘q., Pop, Qarshi, YuQSh(or.)., Kqo‘rg‘., Qarnob kabi shevalarda[2].

*- Bir čiqāt bir māšin bāriv yurra toxtadi, juqāridan toxtädidä māšini arqasini āčtidä bir säläfänni tuširdi. mänäm käräväti ustigä otiruvdim ästä-ästä bodim bārsän **säläfändän** bir nimä tuširdi mänä šunčä dumi bār bilinib turipti, äjppāāy šunäj jāy, källä jāy, ajāyla **munän** āb täšlägän.*

O‘rganilayotgan hudud shevasidagi chiqish kelishigi xususiyati Buxoro dialekti singari ***–dan// tan, –dän//nän*** parallel ishlatilishi kuzatildi: ***Otamdan – ätämnän, kundan – kunnän, nondan –nännän, samarqandan- samarqannan.*** Bunday holat Xorazm qip-o‘g‘uz shevalarida ko‘proq uchraydi[3].

*- hämmä ädirgä čiyip ketāpti, ungä turip qišlāqtan bittä järimtä soräsä **učipni-mi** bir bälā dedi.*

*- Šunäj **pišgänän** kejin uštä läli bedim.*

*- Xoja ährār välij äpäläridän orǯigän ilqi bāqqan, ojlnätirämän **degännän** kejin čiyib kegän.*

*- Bizzi uruyladan bevāšlä ko(v)p čiqqan pāššäni ǯiyiga **tekännän** kejin, bädigä **tekänän** kejin badarya qilingän kejin šergä tohtäjmiz deb šergä tohtägän.*

*- **āldinänäm** šu išläp kegändä bäčä täjärläjdi.*

*- ilmij išni **täškenän** āgänsizä.*

*- Ilāsāj dejmiz ilānsājdi turk dijdi endi, bāšqača xalq kopi nekin äjbäräki bāru **unän** bu tāmängä mārtgä tāmändägisi qonyirāt kobi ešän mänävi häjkälni ozi neči xil, äšidäj ädämlär **čiqanan** kejin kättä joldä ǯlovčilar bār.*

Hududning Ushor qishloq shevasi qariyalari nutqida ***-keyin*** ko‘makchisidan oldin kelgan chiqish kelishigi qo‘shimchasi ***–na: (undän)*** ko‘rinishi uchrashi qayd qilindi.

*- Xuparilardi Xubbari degän xuddiki bir čirājli pärigä oxšagan, **Inä:** kejin mänä bu ošārgä kegännän kejin bizzi bābājlä nän qojgan.*

*- **Inä:(n)** kejin ämän-ämän bogän äkän.*

Chiqish kelishigi ba’zan boshqa kelishik qo‘shimchalari o‘rnida yoki ular bilan parallel keladi: ***dunyoda ikki o‘g‘lim bor –dünjädän ekki o(y)lim bār, qo‘lda tikamiz – qoldan tikämiz, sendek odamning boridan yo‘g‘i yaxshi – sandaqaŋi ädämdän bāridän joyi jaxši, qovun qovunni ko‘rib rang oladi – qāvun qāvundan räŋ ālädi,*** farg‘onachilar nutqida: ***tekinga pensiya olyapti - tekinnän pensiyä ālāpti.*** Shevalarda parallel yoki o‘rnida qo‘llanish Parkent, Qo‘qon, Xazorasp, Qarshi, Yangiariq, Niyozboshi, Farg‘ona, Andijon shevalarida uchraydi (*qiyoslang.* Ўзбек халқ шевалари морфологияси)[4]. Xulosa

1 Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Ташкент: ФАН, 1969. – В. 47.

2 Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984.

3 Shu asar.

4 Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984.

o‘rnida shuni aytish mumkinki, o‘zbek xalq shevalarida kelishiklar qo‘llanish jihatidan deyarli bir - birini takrorlaydi bunday ko‘rinishga kelishiga esa adabiy til va aholi migratsiya sabab deb qaraladi.

Resume. In this work, the use of agreement suffixes in the speech of the Denov Qarluqs is discussed. In writing the article, the monograph “Karlukskoe narechie uzbekskogo yazyka” by Sh. Shoabdurahmonov, the monograph “Uzbek language Surkhondarya dialects (Phonetics, Lexicography)” by S. Rahimov and the articles of the above-mentioned linguists, as well as audio material and observations recorded from residents of Denov district were used. Consonant suffixes in dialects of Denov Karaluq group were compared with urban dialects with 4-5 consonants, Tashkent-Fargona dialect, Karshi, Samarkand-Bukhara dialects.

Резюме. В данной работе обсуждается употребление суффиксов согласия в речи деновских карлуков. При написании статьи были использованы монография “Карлукское наречие узбекского языка” Ш.Шоабдурахмонова, монография “Узбекский язык Сурхандарьинские диалекты (фонетика, лексикография)” С.Рахимова и статьи вышеупомянутых лингвистов, а также аудиоматериал использовались наблюдения жителей Деновского района. Согласные суффиксы в говорах деновско-каралукской группы сопоставлялись с городскими говорами с 4-5 согласными, ташкентско-фергонским говором, каршинским, самаркандско-бухарским говорами.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 23.11.2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA INSON A’ZOLARI HARAKATINI IFODALOVCHI FE’LLAR TARJIMASI TAHLILI

Avezova Nigora Safarovna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti Ikkinchi chet tili kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tarjimada qiyosiy tilshunoslik yutuqlaridan unumli foydalaniladi. Aksariyat ozbek tilshunoslari o‘zbek va inglizcha so‘zlarning tarjimasini tahlil qilganlar, buning bir qismini tana harakati tasvirlangan fe’llar tashkil qiladi.

Tarjimada qiyosiy tahlilning maqsadi – umumiy tarjima jarayonida qoidalarni o‘rganishdir. Tarjima nazariyasida qiyosiy tahlil so‘zlarni qiyoslash va gaplar tahlili natijasida olingan fakt (dalil)ga asoslanadi. So‘zlarning turli xil xususiyatlarini boshqa til bilan taqqoslash har xil so‘zlarning har xil belgilarga ega ekanligini ko‘rsatadi. So‘zning shakli, semantik tuzilishi va ularning nutqda qo‘llanilishi juda xilma-xildir. Har bir tilning o‘ziga xos leksik tuzilishi mavjud.

Biz ko‘p hollarda inglizcha so‘zning ma’nosini ifodalovchi o‘zbek tilida ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “hand” so‘zi, ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘zlarning xilma-xilligi bog‘lovchi qo‘shimchalar orqali boshqa qoshma so‘zlarni hosil qiladi. Masalan, “hand” (handful, handiness) qo‘l (qo‘lla, qo‘lsiz, qo‘lli).

Ingliz tilidagi “to take” fe’li o‘zbek tilidagi “olmoq” fe’li bir necha ma’noda mos kelmaydi. Masalan: *to take an exam* – imtihon topshirmoq; *to take tea* – choy ichmoq; *to take off* – yechinmoq; *to give an examination* – imtihon olmoq; *to have a rest* – dam olmoq; *to take photo* – rasm olmoq.

O‘zbek tilidagi inglizcha so‘zning leksik valentlik darajasi so‘zda bir xil emas.

Masalan: o‘zbek so‘zidagi “ko‘tarma” “qo‘l”, “stul” kabi otlar bilan birikishi mumkin. Ammo uning ma’nosi “ko‘tarish” fe’li bilan ifodalana-

di va ingliz tilidagi “to raise hand”, “qo‘llarni ko‘tarish” bilan birlashtirilishi mumkin, lekin “stul ko‘tarish” emas, balki “stulni ko‘tarish”.

Tarjima jarayonidagi farq biz o‘rganishimiz mumkin bo‘lgan semantik o‘xshashlik darajasidir[1]. Shunga ko‘ra, bir necha turdagi tarjima ekvivalenti bir-biridan farq qiladi. Masalan, 1) *be there is some chemistry between us that doesn’t mix* – umumiy umumiy biri biriga to‘g‘ri kelmaydigan odamlarga nisbatan ishlatiladi.. 2) *A rolling stone gathers no mass*. Mehr-muruvvat ko‘rsatish uchun vaqt tanlanmaydi. 3) *That’s pretty thing to say* – uyalsang bo‘lardi! Bunda biz uning tarjimasida asl ma’nosi va va umumiy ma’nolarini nazarda tutamiz yoki tuzilishda o‘xshashlikni topa olmayapmiz. Til birliklarining o‘zaro munosabatida o‘xshashlik – bu ikki matn o‘rtasidagi aniq mantiqiy o‘xshashlik yo‘qligi bilan izohlanadi, lekin aslida ular “boshqa narsalar haqida” deyishgan. Buning sababi shundaki, ular bir xil yoki o‘xshash vaziyat tasviri ko‘rsatilmoqda. Har ikkala jumla ham umumiy ma’noga ega ekanligi aniq. Tarkibning bu umumiy jihati tarkibga mos kelish uchun etarli va ta’minlashda katta ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, u tarjimada original bo‘lib (tarjima qilingan matn) ma’lumotni o‘z ichiga olgan komponentning barcha ma’nosini saqlab qoladi. Misollardan ko‘ramizki, uning tarjimasidagi asl va birlik matnning umumiy mazmuni bo‘lib, ko‘chma ma’noda bo‘ladi, ya’ni bir so‘z bilan aytganda, umumiy xulosa yoki matn jihatidagi ma’no tarjimon tomonidan tarjima qilinadi. Matn asosiy asosiy mazmuni shaxsda mujassamlashtira olishi kerak. Inglizcha (original) matn nima haqida, uning ichida nima yozilgani; yoki qanday tasvirlangani bayon qilinmaydi, faqat unda nima aytilayotgani, ya’ni matnning asosiy ma’nosi va asosiy mazmuni bayon qilinadi. Ushbu turdagi misollarni leksik yoki tizimli ravishda parallelizmning yo‘qligi bilan tavsiflangan misollarni birlashtirish maqsadga muvofiq emas.

Ko‘pincha ingliz tilidagi aniqlangan iboralar o‘zbek tiliga qo‘shimchali fe’llar bilan tarjima qilinadi.

to be
to have

to give + A + N phrase

to take

Quyidagi namunalar bunga misol bo‘la oladi.

“to have a good sleep” –“yaxshi tiniqib uxlamoq”, “to take a deep breath” – “chuqur nafas olmoq”, to give a loud whistle” – “qattiq hushtak chalmoq”, “to have a good lunch” – “yaxshi, (mazali taom yeb tushlik qilmoq”.

Tana harakatlarini ifodalash uchun ishlatiladigan bir qator fe’llar mavjud. Bu tananing ma’lum bir qismi bilan qilingan harakatlar. Mana bir nechta misollar:

He clapped his hands in time to the music – musiqaga o‘z vaqtida qo‘l urdi.

Stop scratching that would. It’ll never heal! - buni tirnashni bas qiling. U hech qachon tuzalmaydi!

Nod once for ‘yes’ and twice for ‘no’.—“Ha” uchun bir marta va “yo‘q” uchun ikki marta bosh silkiting.

She whistled a tune as she walked down the street.-U ko‘chada ketayotganda kuyni hushtakda chaldi.

Har bir madaniyatda belgili (symbolic) hisoblanadigan aniq harakat mavjud bo‘ladi. Agar harakat shunchaki so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, uning ma’nosi yo‘qqa chiqadi. Bu asosiy tilda muhim ma’noga qaratilmagan hech qanday harakat bo‘lmasa paydo bo‘ladi. Masalan: He nodded his head.

Agar harakat shakli qabul qiluvchi tilidagi boshqa shakl bilan bog’langan bo‘lsa, ba’zida belgili harakatni tarjima qilish qiyin bo‘ladi. Misol uchun, agar asliyat tilida “musht ko‘rsatish” boshlangan bo‘lsa, tarjimon imo-ishora ma’nosini aniqlashtirish uchun “azob” ni ko‘rsatishi mumkin. Biroq agar, “Musht ko‘rsatish” tarjima tilida boshqa ma’noni bildirsa, bu tarjima o‘quvchilarni matnni tushunishiga halal beradi.

Muhimi shuki, tarjimon asliyat tilida ham, tarjima tilida ham, belgili harakat har xii ma’noga egaligidan xabardor bo‘lishi kerak.

Quyida ingliz tilida .belgili harakatni ifodalovchi ba’zi harakatlar berilgan. Siz harakatning zamonini, tabiiy ingliz tilini qo‘llang.

1 G‘ofurov I., Mo‘minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2012. – B.27.

1. Bumini qimirlatish. – *Wrinkling up nose*.
2. Qoshini ko‘tarish (chimirish) – *Raise eyebrow*.
3. Yelkasini qisish (uchirish) – *Shrug of shoulders*.
4. Boshini qimirlatish (likirlatish) – *Nod of head*.
5. Tishini g‘ijirlatish – *Clench teeth*.
6. Yelkasini orqaga qisish – *Hands on hips, feet apart*[1].

Quyidagi jadvalda harakatni amalga oshirish uchun ishlatiladigan tananing qismini ko‘rsatadigan har bir fe’l tarjimasi bilan berilgan (1-jadval).

1-jadval. **Harakatni amalga oshirish uchun ishlatiladigan tana qismini nomlovchi fe’llar tarjimasi**

Fe’l	Tana a’zosi	Ma’nosi	Misollar
blink	eyes	ko‘z qisib qo‘yinsh; ongli harakatsiz ko‘zni tezda yopish;	He blinked rapidly as he tried to see in the bright sun. U yorqin quyoshda ko‘rishga urinib ko‘zlarini tez pirpiratdi.
glance	eyes	ko‘z tashlash , nazar solmoq	He glanced at the documents and gave his OK. U hujjatlarga nazar tashladi va hammasi joyidaligini bildirdi.
stare	eyes	tikilib qarash , diqqat bilan qaramoq.	He stared at the painting on the wall for over ten minutes. U devordagi rasmga 10 minutdan oshiq vaqt tikilib turdi.
wink	eye	ko‘z qisish, biror maqsadni ko‘lagan holda	He gave me a wink to signal that he understood. U ko‘z qisib tushunhanligini bildirdi.
point	finger	ko‘rsatish , belgilash.	He pointed to his friend in the crowd. U olomon ichida turgan do‘stini qo‘li bilan ko‘rsatdi.
scratch	finger	terini tirnash	If something itches then you probably need to scratch it. Agar biror yering achishsa , sen balki uni tirnashga majbur bo‘lasan.
kick	foot	oyoq bilan tepish; tepmoq	He kicked the ball into the goal. U koptokni maqsadga qarab tepidi
clap	hands	qarsak chalmoq	The audience clapped enthusiastically at the end of the concert. Consert nihoyasida tomoshabinlar qizg‘in qarsak chaldilar.
punch	hands	mushti bilan urmoq, urishmoq	Boxers try to knock out their opponents by punching them in the face. Bokschilar raqibini mushti bilan yuziga urib yiqitishga harakat qiladilar.

1 1. G‘ofurov I., Mo‘minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2012. – B.27.

shake	hands	qo‘l silkitib salomlashish	He shook the present to see if he could understand what was inside. U o‘z ichidagi gaplarini tushuntirolmaganidan qo‘l silkitdi.
slap	hands	shapaloq, tarsaki, shapati	He became so angry that could’nt stop himself slapping. U shunchalik jahli chiqqanidan shapaloq tushirib yubordi.
smack	taste	ta’mni , mazasini sezish,	He smacked the taste of the meal that it was so delicious. U ovqatning ta’mi mazali bo‘lganini sezdi..
nod	head	bosh irg‘ab qo‘yish	He nodded his approval of what the candidate was saying as he was listening. U nomzodning gapini tushungandek bo‘lib boshini irg‘ab qo‘ydi.boshini
shake	head	boshni u tomondan bu tomonga silkitmoq	He shook his head violently to show his disagreement with what she was saying. U uning gapirayotgan gapiga qarshiligini bildirish uchun boshini zo‘ravonlarcha qoqib qo‘ydi.
kiss	lips	o‘pishmoq	He sweetly kissed his wife as they toasted their fiftieth wedding anniversary. U to‘yining 50 yillik yubileyida xotinini shiringina o‘pib qo‘ydi.
whistle	lips / mouth	lablari yordamida hushtak chalish	He whistled his favorite tune as he drove to work. U ishga ketayotib o‘zini kuyini hushtakda chaldi.
eat	mouth	tanovvul qilmoq , yemoq	He usually eats lunch at noon. U har doim tushlikni peshin vaqtida qiladi.
mutter	mouth	ming‘illamoq, to‘ng‘illamoq, tushunib bo‘lmaydigan tarzda so‘zlamoq	He muttered something about how difficult his boss was and went back to work. U boshlig‘i haqida bir nimalar deb ming‘irlaganicha isga ketdi.
talk	mouth	aytmoq, gapirmoq	They spoke about old times and the fun they had had together as children. Ular yoshlikdagi quvnoq paytlari va o‘tgan vaqtlari haqida gaplashishdi.
taste	mouth	ta’m sezish (til orqali)	He tasted the vintage wine with relish. Ular uzumli vinoni rohatlanib tatib ko‘rishdi.
whisper	mouth	shivirlab so‘zlamoq, juda past tovushda	He whispered his secret into my ear. U mening qulog‘imga shivirlab o‘z sirini aytdi.
breathe	mouth	nafas chiqarmoq	Just breathe that wonderful morning air. Isn’t it fantastic! Faqatgina tonggi havodan chuqur nafas ol ,bu juda ajoyib!

smell	nose	Hid bilish, sezish	Roses smell wonderful. Atirgullar juda hushbo‘y hid tarqatadi.
sniff	nose	shipillash, shipillagan ovoz, pish-pish	He sniffed because of his fat. U Semizligidan pishillab gapirardi.
shrug	shoulder	Yelkasini qismoq	He shrugged when I asked him to explain why he had arrived late. Undan nega kech qolganligini so‘rasam yelkasini qisib qo‘ydi.
bite	mouth	tishlamoq	He took a big bite out of the fresh apple. U katta olmadan tishlab yedi.
chew	mouth	Tishlar bilan chaynsh	You should always chew your food thoroughly before swallowing. Sen ovqatni yutishdan oldin yaxshilab chayna.
stub	toe	Oyog‘ini urib olish, qoqilish	He stubbed his toe on the door.
lick	tongue	Biror narsani til orqali yalab ko‘rish	He licked his ice-cream cone contentedly. U muzqaymoq donlarini qonib yaladi.
Swallow	throat	yutmoq , chaynamay yutmoq	He swallowed his food even though he wasn’t hungry. U och bo‘lmasada taomni chaynamay yutdi.

Ushbu jadvaldan biz harakat turlariga ko‘ra turli xil ma’no beruvchi va ulardan ko‘p qirrali foydalanishga ega bo‘lgan tana qismlarini ko‘rishimiz mumkin. Ta’riflar va misollar tana qismlarining har bir fe’liga aniq yondashuvni beradi.[1]

Ko‘pgina keng tarqalgan fe’llar – masalan, o‘pish, quchoqlash, tepish - tananing ma’lum qismlari tomonidan bajariladigan harakatlarga o‘xshaydi[2]. Bundan tashqari, tasviriy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, faqat fe’lni eshitish (masalan, tepish) tananing tegishli qismini harakatga keltiradigan kortikal motor sohalarini faollashtiradi. Ushbu o‘tmishdagi tadqiqotlar o‘z tabiatiga ko‘ra, tanlangan fe’llarning faqat kichik to‘plamini ko‘rib chiqdi. Umuman olganda, fe’llarning tana harakati bilan qanday bog‘liqligini tushunish, ularning tananing muayyan qismlari bilan bog’lanishini kengroq o‘rganish foyda keltirishi mumkin[3].

Agar bu fe’llar muayyan tana a’zolari bilan bog‘langan bo‘lsa va agar bu ingliz tilini yetuk so‘zlovchilar tomonidan umumiy bilim bo‘lsa, kattalar tizimli ravishda muayyan tana qismlarini muayyan fe’llar bilan bog’lashlari kerak va ular bir-biriga mos kelishi kerak[4].

Tahlillar ushbu uyushmalarning tuzilishini ikkita savol bo‘yicha o‘rganib chiqdi:

(a) Erta o‘rganilgan fe’llarning ushbu korpusida tana qismlari birlashmalari keng tarqalgan va tizimlimi? va (b) Fe’lning o‘zlashtirish yoshi uning bog’langan tana qismlari bilan bog‘liqmi? Ushbu

1 Bo‘tayev Sh., Irisqulov A. English- Uzbek Uzbek-English dictionary. – Toshkent, 2009.

2 Glenberg va Kaschak, 2002. https://www.researchgate.net/publication/11052124_Grounding_language_in_action.

3 Hauk, Jonsrude va Pulvermuller, 2004. – P.105.

4 Inson motori va oldingi motor korteksidagi harakat so’zlari. [sayt]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/8905048_Somatotopic_Representation_of.

tadqiqotning maqsadlari faqat tavsiflovchidir; bu mumkin bo‘lgan assotsiatsiyalarning ko‘lami va tabiatini tushunish ularning semantik ahamiyatini aniqlash uchun zaruriy shart bo‘lib tuyuladi.

Ingliz ispan va fransuz tillarida tana harakati fe’llariga diqqat bilan qarash ikkita muhim farqni ko‘rsatadi (1) ingliz tilida tana qismi ko‘pincha fe’l bilan belgilanadi va ifodalanmaydi, ispan va fransuz tillarida esa tana qismi ifodalanadi (‘qoshlarini burish’/ fruncir el ceño/froncer les sourcils) (2) ispan va frantsuz fe’llaridan farqli o‘laroq, ingliz fe’llari ko‘pincha ma’no parametrlarini (‘grin’/ sonreír/sourire) kodlaydi. ikkita ingliz romanidan (Devid Lodjning kichik dunyosi va o‘zgaruvchan joylar) va ularning ispan va frantsuz tillariga tarjimalaridan olingan korpus. Bizning tahlilimiz axborot vazni jihatidan farqlarni o‘z ichiga olgan manba va maqsadli fe’llar o‘rtasidagi miqdoriy va sifat jihatidan farqlarni ochib beradi.

Bundan tashqari, kattalar tomonidan fe’llarni qayta ishlashda tana qismlari qanday rol o‘ynashidan qat’i nazar, ular o‘zlashtirishning lahzalik dinamikasida ko‘proq rol o‘ynashi mumkin[1]. Bolalar fe’llarni o‘z harakatlari kontekstida o‘rganadilar va shuning uchun tana qismi - harakat va munosabatlar tuzilishiga qo‘yadigan cheklovlar – fe’llarni o‘rganish va hech bo‘lmaganda dastlabki tushunishda muhim rol o‘ynashi mumkin.

Xulosa qilish uchun, tana harakati fe’llarining tarjima nazariyasi tahlil qilinishi kerak bo‘lgan turli tuzilishga ega. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish, qiyosiy tilshunoslikdagi farqi bilan asl va umumiy ma’nosini saqlab qolish. Bundan tashqari, biz harakatni amalga oshirish uchun ishlatiladigan tananing qismini ko‘rsatadigan fe’llarning ta’rifini tahlil qildik. Bu boradagi fe’l ma’nosiga oid an’anaviy tadqiqotlar uni har tomonlama tahlil qilishni taqozo etadi.

Resume. Our modern rapidly developing society requires to exchange the relationship around the world ,a part of this in the sphere of comparative translation. As for the verbs indicating the part of the body used to make the movement is one of the huge parts of the language translation. In this article we are going to observe the translation system of English and Uzbek languages and the analyses of scientists of this sphere.

Резюме. Наше современное быстро развивающися общество требует разширить междунароные отношения в сфере сопоставительного перевода. Как части этого глаголы указывающих на части тело и их действия является один из больших частей языкознания. На этой статье мы рассматриваем их значения английких и узбекских языков и с анализами ученных этой сферы.

1 Fisher // “Bolalar tili” jurnali. 1994, 17(2) – B. 357-74.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 16.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИДА МЕТАФОРИК ОБРАЗЛАР ТАЛҚИНИ

Нормат Йўлдошев,
Термиз давлат университети Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди
Феруза Султонқулова,
Термиз давлат университети Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Чўлпон қизғин ижод қилган адабий муҳит жадид адабиётининг шаклланиши ва юксалиши билан боғлиқ даврда юзага келди. Шоир шу йиллардан адабиётнинг жонкуяр ва фаол тарғиботчисига айланди. Миллатни маърифат ва ҳақиқатга бошловчи йўлни адабиётда деб билди. Чўлпон учун миллатнинг дарди, юртнинг аҳволи фақат бир восита – адабиёт орқалигина акс эттириш мумкин эди. Унинг барча насрий шеърий ва драматик асарларида ижтимоий дард руҳи турлича кўринишларда намоён бўлади.

Маълумки, гениал поэтик асарларда, асосан, икки: ботиний ва зоҳирий маъно мавжуд. Асарга маълум бир шакл берувчи зоҳирий ва танланган тушунчалар, ишораларга асосланган ботинийлик – Шарқ мумтоз шеъриятининг асосини ташкил қилади. XX аср ўзбек адабиётида Чўлпон эрксизлик оғриқларини, давр ҳақиқатларини, юрти ва маслакдошлари фожеасини “мажоз тилида” ифодалади. Миллий шеъриятимизда ўзига хос янгиланишни бошлаб берган Чўлпон шеъриятида анъанавий образларнинг янгича маъно касб этгани кузатилади. Бадиий образнинг яшовчанлигини таъминловчи, китобхоннинг эстетик, фалсафий, ижтимоий қарашларини ривожлантирувчи энг муҳим хусусиятларидан бири унинг кўп маънолилиги ҳисобланади. Бу эса унинг метафориклиги ва ассоциативлиги билан белгиланади. Бу ҳақида адабиётшунос Д.Қуронов шундай ёзади: “Чинакам санъаткор нигоҳи моҳиятга қаратилган бўлиб, у воқеаликдаги нарса-ҳодисаларнинг барчамизга кўриниб турган ташқи ўхшашлиги эмас, бизнинг нигоҳимиздан яширин ички ўхшашлигига таянган ҳолда фикрлайди”.[1] “Бизнинг Ватан” шеърида Чўлпон шундай ёзади:

Дарёси аввалгидек, ердан олиб қочмас ўзин,
Чунки пойига унинг маҳкам урилмишдир кишан[2].

Гарчи шеърнинг бошланишида шоир ўз ватанининг “ҳар диёрдан каттакон кенглиги”, “дашту саҳролари анинг гул-гул очилгани”, “меҳнат”ни улуғлаган бўлса-да, мустамлака Ватаннинг, тутқин халқнинг аҳволини 3-байтдаги яширин метафорик образида ёритади. “Дарё” тимсолида шу ватан ичида яшаётган мазлум “халқ”нинг аҳволи, унинг “аввалгидек” ўзин олиб қочмаслиги – манфур тузум зўравонлигига таслим бўлганини, “пойига маҳкам урил”ган “кишан” – мустамлака қилинган халқнинг мустақиллик умидлари сўндирилгани аччиқ киноявий метафора билан тасвирланади.

Чўлпон “Ай, булут” шеърида булут образига мурожаат қилиш орқали тутқинлик исканжасида яшаётган эл-юрт тақдирининг ҳасрат-оғриқларини ёзади.

Ухлаган йўлчини нимага уйғотдинг,
На учун кўзингдан садафдек ёш тўкдинг.
Бевафо бир тентак қўлингдан тутдими

1 Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Навоий университети, 2018. – Б. 94.
2 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б. 301.

Ё гўзал масканинг илонга ин бўлди.
Ё эркин кўнглингни тириклик сиқдими,
Ё севган гўдагинг бўрига ем бўлди?[1]

Лирик қаҳрамон сўроғида озод кезинган булутнинг “садафдек ёш тўк”иши сабабини изларкан шоир ўз руҳий ҳолатини ҳам тасвирлайди. Унинг “гўзал маскан”и – “Туркистон” “илонга ин бўл”ган, кўнгли “тириклик”-дан сиқилган, “севган гўдаги бўрига ем бўл”-ган. Тутқинликнинг бундай алами азобида қолган шоир мустамлакачилар тимсолини илон, бўри метафорасида яширин ва умумлаштириб ифодалайди. Маълумки, “...метафорани қисқартирилган, ихчам ўхшатиш деб аташ мумкин. Бу қисқартириш натижасида метафорада умумлаштириш кучаяди”.[2]

Дарҳақиқат, Чўлпон шеъриятнинг турли бадиий тасвирлаш усуллари орқали ўзининг эрк ва озодлик истагини куйлаган, истиқлол ғояларини илгари сурган эди. Шу ўринда метафора ҳар қайси ижодкор услубининг индивидуаллигини намоён қилишда муҳим жиҳатлардан эканини таъкидлаш жоиз. Метафора “оламни, дунёни шоирона идрок этиш... ижодкорнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи поэтик ҳодиса[3] дея талқин қилинаркан, ундаги ўхшашлик асосида нарса-ҳодисаларга янгича ном бериш, янгича сифатлаш турли ўзига хос поэтик тасвирларнинг яратилишига имкон беради. Шуни айтиш мумкинки, XX аср ўзбек шеъриятида Чўлпон услубида метафоранинг турли кўринишларини учратиш мумкин. Унинг шеърларида давр ҳақиқатларини, озодлик истагини, халқ дардини теран ва таъсирчан ифодалашда аллегорик метафоралар, киноявий-кесатиқ метафоралар, рамз-метафоралар ва эпитет-метафоралар кўп қўлланилгани кузатилади. Чўлпон шеъриятида эрксизлик дарди, тутқинлик алами киноявий метафоралар ва метафорик образларда ифодаланади. Унинг “Бузилган ўлка”, “Ёнғин”, “Юрт қайғуси” каби шеърларида метафоранинг шундай кўринишларини кўриш мумкин.

Нима учун тунларингда бўриларнинг қорни тўқ...
Нима учун ўч булути селларини ёғдирмас...

*Подаларнинг яйловида **бўрилар***
Қонга тўйгач увлайларми кўплашиб...

*Эл бошинда **бир тўп маймун**... япроқ каби қалтирар.*
*Қўлларига гугурт тутган у **йўлбосар маймунлар,***

Юқоридаги шеърий парчаларда “қорни тўқ бўри”, “қонга тўйган бўри”, “бир тўп маймун”, “йўлбосар маймунлар” каби аллегорик-метафоралар шоирнинг манфур мустамлакачилар истилосининг ерлик халққа ўтказган зулмларига аччиқ алами ва нафратининг киноявий тарздаги ифодасини кўрсатади. Зеро, Чўлпон мунаққид таъкидлаганидек: “тузумнинг ошкора мухолифи бўлган пайтларида ўз дилидаги нафратини ҳам, ҳуррият ҳақида орзусини ҳам асло яширмаган”[4]. Чўлпон шеъриятида юрт бошига балолар ёғдирган золим мустамлакачилар тимсоли бўри, маймун аллегорик-метафорик образларда тасвирланади. Унинг қалбидаги нафрат, эрксизлик дарди, тутқинлик алами аччиқ киноявий тус олади.

Чўлпоннинг “Хаёли” шеърида “Устимгада бало тоғи йиқилғон...” ёки “Ёруғ юлдузга” “Чет оёқлар товонида эзилдик...” дея киноявий метафоралари ҳаттоки ўзи гирифтор бўлган кулфатларга, бошига манфур тузум солган машъум кунларга ишора қилади. Таниқли адабиётшунос О.Шарафиддинов таъкидлаганидек: “Шоир замон бўронларига рўпара келиб хазон парчаси янглиғ чирпирак бўлиб учаётган ёки унинг зарбаларига дош бериб, изтироб чекаётган ўз юрагининг поэтик кардиограммасини чизади. Биз – китобхонлар эса бу кардиограмманинг мағзини чақиб, шоир қалби билан танишамиз ва шоир ҳақида ҳам замон ҳақида ҳам мулоҳаза юритамиз, ҳукм чиқарамиз”[5]. Дарҳақиқат, Чўлпоннинг бутун

1 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б. 206.

2 Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент, Ўқитувчи нашриёти. 1980. – 227 б.

3 Мирзаева Н.Б. XX аср шеъриятида метафорик образ муаммоси (Гарсиа Лорка ва Шавкат Раҳмон шеърияти мисолида): Филол. фан. докт...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 23.

4 Каримов Н. Уч буюк сиймо. – Тошкент: “Мумтоз сўз”. 2019. – 268 б.

5 Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 354 б.

ижоди у яшаган давр манзараларини акс эттиради.

XX аср ўзбек шеъриятида мумтоз адабиётимизда ошиқнинг кўз ёшлари ифодаси сифатида қўлланиб келинган **булут** тимсоли метафорик кўчим сифатида ижтимоий дардни юклаган, даврнинг ижтимоий манзарасини ёритган етакчи образлардан бири бўлди. Мавжуд истибдод тузуми ифодаси сифатида Чўлпон шеъриятида "қора булут" истиораси кўп қўлланилади.

Қора булут тўдасиким кўкларни
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпмишдир[1].

"Шарқни" парда янглиғ" ёпиб "кўкларни" қоплаган "қора булут тўдаси" – юрт бошига қарамлик балоларини ёғдирган мустамлакачилар тимсолидир.

Чўлпон шеърларидаги ранг билан боғлиқ сифатловчилар рамз-метафоралар ва эпитет метафораларнинг ўзига хос кўринишларини юзага келтирган. Унинг ушбу метафоралардан фойдаланиб яратган пейзаж тасвиридаги оригинал образлари маълум бир поэтик тизим даражасига кўтарилади. Хусусан, қора ранг билан боғлиқ рамзий-истиоравий тасвирларда шундай ҳолатларни кузатамиз. Масалан: "қоп-қора булут", "қора кийган жон", "қора рангга бўялган тарих", "қора сув", "қора давр", "қора тун", "жон олғич қоронғулик", "қоп-қора дев каби булут йиғини", "қора бош", каби...

Кўк юзида қатор-қатор чизилғон
Кўмир каби булутлари - ёт эллар.
Ул элларнинг қуллиғида эзилғон
Шарқ эллари... бузуқ, қуруқ, кўп ерлар...

Мазкур шеърий парчадаги қора сифатлари (қоп - қора, кўмир) булутга нисбатан қўлланган. "Кўк юзини ўраган қоп-қора машъум булутлар" – табиатдаги маълум бир ўзгаришдан дарак берса-да, иккинчи тасвирда мақсад ошкор бўлади: "Кўк юзида чизилган қатор-қатор булутлар – ёт эллар". Булут аслида маълум маънода қоралик белгисини ифодаласа-да, Чўлпон унга орттирма даража (қоп-қора, кўмир) бериб рангдаги рамзийликни янада чуқурлаштиради. Шу билан бирга "Қоп-қора булут", "кўмир каби булут" метафорик тасвирида – юртнинг маълум қоронғилик – тутқунлик ичра қолганлигига ишора қилинган. Чўлпон шеърларининг кўплаб ўринларида ранглар билан боғлиқ рамз-метафоралар ва эпитет-метафоралар қўлланилганлиги кузатилади.

Шарқда қора ранг куч қудрат ва улуғворлик рамзи ҳисобланади[2]. Шу билан бирга Шарқ адабиётида қора ранг – бахти қоралик, бахтсизлик тимсоли. "Сабъаи сайёр" достонидаги етти мусофир ҳикоясининг биринчиси - шанба куни қора тусли қасрда бошланади. Бунда қора ранг Баҳромнинг Дилоромдан жудолик кунлари, мотам, азадорлик рамзи сифатида қўлланган.

Чўлпон шеъриятидаги қора ранг ифодаси икки хил рамзни англатади.

1. Мустабид тузум куч-қудрати рамзи.

2. Ерлик мазлум халқнинг бахтсизлиги рамзи.

Буни "Табиатга" деб номланган шеърида кузатамиз.

Кўк юзини қоп-қора машъум булутлардир ўрар,

Ул булутлардир ёруғликнинг юзин қоплаб турар.[3]

Мазкур табиат тасвирдаги "кўк юзини" ўраган "машъум қоп-қора" булутлар" "ёруғликнинг юзин қоплаб тура"ди, булутлар устидаги "оқ девлар" – мавжуд ҳукмрон мустабид куч. Бундай табиат манзаралари акс этган метафорик образларда Чўлпон ўзи яшаётган даврнинг ҳақиқатларини "яширин"ча ифода этди. "Кеча", "қоронғулик", "қоп-қора булут" – поэтик образларидаги қора ранг рамз-метафораси "мангу тутқунликка кирган ўлка", "мустамлака халқ" қисматини ифодалайди. Чўлпонда юлдузлар Эрк даракчилари бўлса-да, унинг юзини "қора булутлар" қоплаган. Нажот юлдузини хаёл деб билган лирик қаҳрамон "йўқса унга мангуликми қора тун" деб умидсизликка тушади. Мисрадаги "тун"га қора сифатининг берилиши вазн талаби билан бўлса-да, моҳиятан МОТАМСАРО ВАТАН қиёфасини гавдалантиради. "Тун", "қоронғулик" – Чўлпон кўнглига ёт – "номарғуб ранглар" (Б.Акрам). Буни шоирнинг ўзи ҳам эътироф

1 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б. 86.

2 Тимсоллар тилсими (Рамз, белги ва тимсоллар тасвири). / Тузувчи: Д. Мингбоева. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 120.

3 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б. 51.

этади. “Қоронғилиқ маним умид билан порлаб турған кўнглимни ўзининг қўрқинч қучоқлари орасига олиб, ўчирмакчи бўладир, кўнглим эса хаёлнинг кўкидан тушгиси келмасди, қоронғуликка саноқсиз қарғишлар юборар эдим”[1]. Бу саноқсиз қарғишлар дилдан тилга кўчиб қуёш юзини қоплаб олган “қора дев”га ланъатлар ёғдиради...

Чўлпоннинг **қора** ранг билан боғлиқ тасвирларида эпитет-метафоралар маълум поэтик образ даражасига кўтарилади ва уларда муаллиф асл бадиий нияти берилади. Метафоранинг топишмоқ тарзида ифодаланиши уни тезда намоён қилдирмайди. Айниқса, айрим шеърлари бошланмасида Чўлпон бадиий ниятини метафорада яширади. Масалан, “Қиш олдида” шеъри шундай бошланади:

Кўклам кетидан ёзни узатдик, у-да кетди,

*Кузнинг-да булутли, **қора даври** келиб ўтди*[2].

“Юрт қайғуси”да ҳам буни кўрамиз:

*Юртнинг чексиз кўкларинда қанот ёйган **қора қуш***!

Бунда “Кузнинг-да булутли, қора даври”, “чексиз кўкларинда қанот ёйган **қора қуш**!” ёйиқ метафораларида шоир ўлкада юз берган тарихий воқеаларга ишора қилади. Жадидлар қатори Чўлпон ҳам катта умидлар билан Октябрь инқилобини кутган эди. Бироқ уларнинг мустақиллик умидлари пучга чиқиб, Туркистон Мухторияти қонга ботирилди. Озодликни истаган, Истиқлол умидлари билан яшаган шоир бу воқеаларга кўз юмиб туролмади. Бу даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеаларни асарларида табиат тасвири орқали бадиий образлар воситасида муҳрлаб қўйди. У адабиёт орқали, ўткир “қалам”и орқалигина “1917 йилга қадар ўз халқини маърифатли қилиш йўлида фаолият кўрсатган” бўлса, “октябр воқеаларидан кейин халқини болшьевиклар зулмига қарши курашишга чақирувчи шеърлар, мақолалар, саҳна асарларини ёзди”[3].

Чўлпон шеърларида қора ранг билан бирга **қизил** ранг фаол қўлланилган. Қизил ранг билан боғлиқ поэтик образлар Чўлпон шеърияти бағрига сингиб кетган. Айниқса, “қизил”нинг қон, шафақ, ол, анор каби синонимларидан фойдаланиб: “қизил ой”, “қон қилган ҳасрат”, “қон бўлган улуш”, “қонга тўйган бўри”, “қонли ёш”, “қонли из”, “қизарган япроқ”, “ол қонларга тўлган тан”, “қип-қизарган юз”, “қон йиғлаган кўз”, “қон йиғлаган тун” каби метафорик тасвирларда ҳам давр воқеаларига ишора қилади. Юқорида қора ранг билан боғлиқ келтириб ўтган фикрларимизда айтилганидек, Чўлпон эпитет метафоралар орқали кўплаб ўринларда болъшевиклар ҳокимияти билан боғлиқ воқеаларни қаламга олади. “Тонг” шеърида “**Қизил тонг** устида эрк тонги отди” деб ёзаркан, мустабид ҳокимият тепасига болъшевиклар келгани ҳақида ёзади.

Эпитетнинг метафорага айланиши ҳақида Б.Акрамов: “Бир сўзда ҳам сифатлаш – эпитетлик, ҳам қиёслаш, бошқа маънога кўчириш – метафоралик хусусиятлари бўлиши оддий тасвирдан образли ифодага томон қўйилган қадам... Зеро, оддий эпитетдан эпитет-метафоралар оригинал, бетакрор образлар учун кўпроқ замин яратади”[4], – деб ёзади.

Чўлпоннинг биргина “Шарққа кўпроқ” шеърида қизил ранг билан боғлиқ бир қатор индивидуал метафоралар яратилган.

*Ёниб турган **қизил ўт**нинг учқунин,*
Шарққа кўпроқ, Шарққа кўпроқ туширинг!
Устидаги эски кечмиш устунин
Тупроқ қилиб йўқликларга учиринг.
Тўғри йўлга ай бошчилар, еталанг,
Йўқсул Шарқни қонхўр Ғарбдан асровчи
Қизил ўтни кучайтиброқ ёндиринг,
Ёғдулари эл устуни қопласин;
*Тўрт ёғимда пишқирадир **қизил қон**!*
*Ҳар нарсани **қизил** кўргим келади.*
***Қизилхўр**га қовушмоқчи **қизил қон**!*
***Қизил гул**ни гувиллатинг, ловлатинг,*
*Шарқда кўпроқ “**қизил ўчоқ**” порлатинг!..*[5]

1 Чўлпон. Йўл эсдаликларидан. Халқ сўзи. 1991. 13 феврал. Нашрга Ш. Турдиев тайёрлаган.

2 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б. 86.

3 Каримов Н. Уч буюк сиймо. – Тошкент: Мумтоз сўз”. 2019. – 268 б.

4 Акрамов Б. Шеърият гавҳари (Лирикада образ муаммоси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 23 б.

5 Чўлпон. Асарлар. – Тошкент: Akademnashr, 2013. Ж. I. – Б.64.

Йигирма тўрт сатрдан иборат бўлган мазкур шеърда қизил ранг билан боғлиқ жами 9 та метафоралар қўлланилган: “қизил ўтнинг учқуни”, “қизил нур”, “қонлик маъдан”, “қонхўр Ғарб”, “қизил ўт”, “қизил қон”, “қизил гул”, “қизил ўчоқ” эпитет-метафоралар ва “қизил”, “қизилхўр” рамзий-метафоралар. Эътибор қилинса, Чўлпон ҳар бир метафорани даражама-даража қўллаб боради. Бу шеърда ўзига хос усулда қўлланилган метафоралар моҳиятида тарих ҳақиқатлари босқичма-босқич келтирилган дейиш мумкин. Дастлабки мисрада шоир лирик қаҳрамони “қизил ўтнинг учқунин” “Шарққа кўпроқ тушуринг” деб айтишида – бу ўлканинг мустамлака зулмидан озод бўлмай яна зулм ва тутқунликка қайтганини қиноя қилади. Шеърда лирик қаҳрамон ниҳоятда “аччиқ тилли”. Шарқдаги халқ “устидаги қизил нурни” – болъшевиклар ҳокимиятини кўрмасдан “ёруғликда йўл адашиб кетган”, Истиқлол учун курашган. Умуман, шеърда аср бошида Ўрта Осиёда юз берган сийсиё-ижтимоий воқеаларнинг таҳлилини, шоирнинг мавжуд тузумга муносабатини кўриш мумкин. Бунда “қизил ўт” – Оқ пошшо ҳукуматидан кейин ҳокимият тепасига келган шўролар ҳукумати. Ерлик аҳоли мустақиллик умидларини саробга айлантирган мазкур тузумнинг зулмларни лирик қаҳрамоннинг “Ҳар нарсани қизил кўргим келади; Қизилхўрга қовушмоқчи асир жон” деган иқроридаги қизил рамзи орқали аниқ ифода этади. Чўлпоннинг эркинлик истагини йўқ қилган тузумга бўлган бутун нафрати қизил ранг билан боғлиқ метафораларда намоён бўлади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек Чўлпоннинг айрим шеърларида табиат ва унинг ҳар бир унсури ўзига хос бадиий ғоя ташишга хизмат қиладиган асосий кўчим воситалари сифатида фаол қўлланилади.

Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи япроқлар.
“Хазон”

Булутлар остига қочиб кирди кун.
“Пўртана”.

Кўп чечаклар очилмасдан сўлмишдир.
“Қизил байналминал”

Бир томчи тўкилган ёш учун шунча сўлишми?
Бу боқчада гул кўп эди сўлди амалимдек!
“Ой қўйнида”.

Ушбу шеърий парчалардаги метафораларда шоир табиат билан уйғун инсон ҳаётини ҳам тасвирлайди. Масалан, “сўлган гул” тимсолида эрксиз, ҳуқуқсиз “кўзларда бир томчи ёш” билан “сўлиш” қилган аёллар қисматига ишора қилинган. Бундай киноялы, ўткир кесатиқ руҳидаги истиораларни шоирнинг тизмаларидагина эмас, сочмаларида ҳам учратамиз. Масалан, “Қор қўйнида лола” ҳикоясида “Эшон, қиз (Шарофатхон), никоҳ” учун “қор, лола, қуюн” сўзлари истиора этилган. Умуман олганда, Чўлпон яратган индивидуал метафоралар унинг дунёқарашини, тафаккур ва тахайюл олами, табиат, жамият ва инсонни идрок этиш тарзи, маънавий-руҳий эҳтиёжлари ва “ички мен”ини акс эттиради. Зеро, Чўлпон шеърияти – Истиқлолга чақириқ, миллат озодлигининг “кишан”ланган ҳайқириғидир.

Чўлпон шеъриятидаги метафоралар яширин маъно ифодалаб, образ бадииятини юксалтириш, поэтик фикрнинг бадиийлигини таъминлаш, маънони кенгайтириш ва умумлаштириш, тасвирга ўзига хос жозибадорлик бағишлаш каби вазифалар билан бир қаторда шоир яшаган тарихий давр манзаралари ҳамда шоирнинг ички “мен”ини акс эттиришга хизмат қилган.

Резюме: в статье осмысливается уникальный поэтический мир метафорических образов, выраженных в поэзии Чулпана: аллегорические метафоры, иронические метафоры, метафоры символов и эпитетов. Также показана роль метафорических образов, связанных с красным и черным цветом в раскрытии поэтического мира поэта.

Resume: the article comprehends the unique poetic world of metaphorical images expressed in Chulpan’s poetry: allegorical metaphors, ironic metaphors, metaphors of symbols and epithets. The role of metaphorical images associated with red and black color in revealing the poetic world of the poet is also shown.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 22.11. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

ЛИРИКАДА МАКОНИЙ ХРОНОТОП ТАЛҚИНИ

Отажон Шомуродович Норов,
Қарши Давлат Университети, филология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD

Маълумки, Навоий, Бобур ва Машраб, Огаҳийдан кейин ўзбек шеъриятида то шўро замонигача исломий ғоялар талқини турли хил жанрларда бўй кўрсатиб, макон тушунчасини бироз ўзгарувчанлигига олиб келди. Аста-секинлик билан улар англаб етказмоқчи бўлган фалсафий-интеллектуал концепция тиғизлашувида бир қадар оддийликлар кузатилди. Айниқса, маърифатпарварлик даврига келиб мавзулар ижтимоий сувратни ҳосил қилди. Булар шўро замонида жуда майдалашиб, сийқаси чиқиш даражасигача борди. Буларнинг барчасида макон ва замоннинг англамларида тафаккур қарида билиш ва англатиш концепциясининг чуқурлашмаганидан далолат беради. Бироқ умид шуки, айрим ижодкорларда беш-ўн фоизгина исолмий ғоялар талқини акс этган шеърлар учраши бу табиий бир ҳол эди. Негаки, шўро сиёсатининг идаологик мақсадлари сохта қаҳрамон ва тарихни бузиб талқин қилишлар билан чегараланди. Аёвсиз зулм машиналарининг хатти-ҳаракатларида бу хусусият янада бошқача жаранглади.

“Мутахасислар чоғдош ўзбек шеъриятида ижодкор назари кўпроқ ўз ичкарисига қаратилганини таъкидлайдилар. Миллий поэзиянинг тараққиёт тадрижи синчиклаб кузатилса, бу ҳолатнинг бирданинга пойдо бўлиб қолмагани сезилади. Негаки, қачондир илк бор бўй кўрсатган ҳодисанинг мунтазам такрорланадиган қонуниятга айланиши ҳамиша муайян замонавий оралиқни талаб қилади. Бугунда тўлиғича кўнгил жилваларини тасвирлашга тутинган ўзбек шеърияти ўз-ўзидан, шунчаки вақти етгани боис ҳозирги белгиларига эга бўлган эмас.Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, О.Матжон сингари шоирлар ижодида уч кўрсатган, улардан кейинги авлод ижодкорларининг ўткир ижтимоий муаммолар акс этган ўтлиғ битикларда ҳам бир қадар сезилиб турган ичкинлик ҳозирда миллий шеъриятнинг етакчи хусусиятига айланиб бораётир”[1].Ҳақиқатдан ҳам бундай талқинлашув жараёнида ўткир сўз айтиш жуда мушкул бир иш бўлиб қолди. Собиқ иттифоқ яккаҳокимлиги сиёсати чинакам шоирларга йўл ва изн беришмади. Ана шунинг натижасида диний-маърифий мавзулар акс эттирилган шеърлар кам яратилганининг сабаблари ҳам шунга бориб туташади.

Мен-ку бу дунёни обдон ўргандим,
Уммонидан тортиб тоғигача то.
Қувончли кунларни роса кўргандим,
Бенасиб қолмадим ғамдан ҳам ҳатто.
Энди хоҳлайсанми, йўқми-барибир,
Рўбарў келади сенга ҳам олам.
Фақат қувончимни кўрсатсин тақдир,
Бошқасин такрорлаш шарт эмас, болам[2].

Мазкур шеърда А.Орипов ўз бошидан ўтган шўро давридаги илмилиқ кунларни хотирлайди. У макондан чиқиб, замондан узилиб, руҳий бир кенгликлар сари бормоқчи эдим, аммо бунга имкон беришмади, дея алам билан ўкинч ҳиссини туяди. Уммондан – тоққача ҳаммасини ўргандим, қувончли кунларим кўп бўлишига қарамай, ғамгин кунларим ҳам мени ёнимда бўлди. Шундай бўлса ҳам руҳимни туширмасдан ички бир умид, улкан ният билан яшайвердим демоқчи. Шоир ўзининг яшаган даврида гар

1 Йўлдошев Қ. Ёлқин сўз. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2018. – 153 б.

2 Абдулла Орипов. Ишқ кемаси. – Тошкент: Hilol-nashr, 2018. – 129 б.

исломий ғояларни шеър қилишга имкони бўлганида эди. Бошқача қатор манзумалар яратган бўларди. Бунинг барчасида шоир яратган ҳар қандай шеърлар алоҳидалик касб этади. Чунки шоир концепцияси шўро ақидаларига тамомила тушвонланган эди.

Шўро сиёсатида маконнинг ва замоннинг собиқ итфоқ идеалогиясига чамбарчас боғланиб қўйилганида ҳам катта бир мақсад бўлганлигини унутмаслик лозим. Негаки, бу сиёсат қатағон сиёсатидан ҳам асло кам эмасди. Зиёлиларни бир тизимда ушлаб туриш, макондан ташқарига чиқармаслик, уларни бир-бирига боғлаб иш кўриш масаласи ҳам қабариб кўринарди. Шуни қайд этиш лозимки, ҳар қандай давр ўша замоннинг равишини намоён қилади. Амир Темур даврида ислом янада қувватланди. Олдинги талатўплардан тозаланиб, ҳақиқий дин олимларига шарт-шароитлар яратиб берилди. Шунинг учун ҳам у маконда Навоийдек ориф зотлар дунёга келди. Тасаввуф арконлари комил инсон ғоясини охиригача етказишга уринди. Ва, қайсидир маънода улар ўз Олий мақсадларига эришдилар ҳам. Шу маънода бу дунёнинг бозоридан қўл узган Машраблар ҳам юқоридагидек жуда кучли мантиққа эга ғазаллар битди. Ўз шеърларини мустақиллик йилларида исломий ғоялар билан тўйинтирган Мирзо Кенжабек ижодига назар ташлаганимизда қуйидаги талқинларни кўрамиз:

Барзах надир? - десангиз, эй аҳли иймон,
Қабрдаги ҳолат барзах ҳаётидир.
Ер остида иймон аҳли ғамдан омон,
Ўлим-мўъмин қулнинг ўлжа-бисотидир.

Шеър моҳиятида шоир концепциясига зимдан эътибор берадиган бўлсак, шундай нарсанинг шоҳиди бўламиз. Мана шу жараёнда шоир ҳар бир эпизодга катта маъно юклайди. Масалан, макон ва замон ҳақида тахминий мулоҳаза юритсак, у дунё, яъни охират билан бу ўткинчи дунёни фарқлагин демоқчи. Базах – қабр азоби. Бу ўткинчи маконнинг меҳмонисан, эй одам. Бу билан қувониб яшамагин. Ернинг остидаги базахдан қўрққил. У ерга қаттиқ иймон билан ғамдан фориғ ҳолда бориб олгин. Мана шу маслаҳатлар ўқувчини чуқур ўйлашга ундайди. Демак, шоир ҳар қандай вазиятда охиратни назарда тутиб, одамзодни қабр азобидан фориғ қиладиган амалларнигина бажаришга чорламоқда.

Барзах - икки ўрталикда танг бир ҳудуд,
Ўлим билан маҳшар аро бўлур мавжуд,
Охират ва дунё аро-сукут,
Барзах - муъмин бандaнинг илк нажотидир.

Маконий англамлар шоирни ҳар қандай вазиятда бандага гуноҳдан тийилиш муҳимлигини тушунтирмоқда. Макондан – маконга пок ва озода кўчиш ҳаммага ҳам насиб этмаслиги мумкин. Бироқ шоир тавба ва эътиқод, ният ва амал бирлиги билангина банда ўзини муҳофаза қила олишига ишонтиради. Ана шу тариқа макондаги ҳар бир хатти-ҳаракат ана шу тариқа ўзгарувчан аҳамият касб этади. Маконнинг чексизлигидаги ҳукм сурган кайфият инсонни маънан ўстиради. У охиратни ўйлаб яшайди. Тавба-тазарру унинг кундалик юмушига айланади:

Мўъмин учун ўлим- туҳфа, тортиқ гўзал,
Одамзодга фитналардан ўлим афзал
Ўлим унга озодликдир, чунки азал
Дунё унинг ҳибсхона – работидир.

Ўлим – энг катта озодлик! Ҳа, ўлмасдан туриб ўлиш ҳам шунақа мардликдир. Банда ўлимни қанчалик теран тушунса барзахни ҳам унутмайди. Нафс ва шайтон қутқуси бандани икки дунё саодатидан маҳрум қилади. Шайтон йўлдан оздирувчидир. У бандани тўғриликдан эгриликка, покликдан нажасга ва разолатга етакловчи қарғиш урган Аллоҳнинг энг ёмон душманларидан биридир. У бандани бутун оламини пароканда қилади. Иймонгина бу ерда уни асрашга қодир. Агар гўзал иймон ва пок ният билан Аллоҳ таоло йўриғида кун кечирса уни ҳеч қандай фитна-найранглар енга олишига йўл қўймайди. Мана шу шеърда икки макондаги инсон қилмиш-қидирмишларини теран фалсафий идрок ила талқин қилади.

Иймонсизга -тор бир ҳаёт, зулмат,азоб,
Барзах ичра гуноҳкорга мушкул ҳисоб,
Роббим Аллоҳ, бандам дегил, этма хароб,

Садоқатли- ҳар бандaнинг саботидир[1].

Иймонсиз кимсага ҳақиқатдан ҳам бу дунё ҳам у дунё ҳам торлик қилади. Негаки, барзахда гуноҳлар сарҳисоб қилинади. Қабр азобида изтироб чекишлик бу дунё лаззати деб у дунёдан кечишлик билан баробардир. Шоир катта бир масалани ўртага олиб чиқмоқда. Шу ўринда гуноҳларнинг каттаси ва кичигига, кечирилишига қараб ҳам даражаланиши, яъни банда билмай гуноҳ қилиши ҳам айни ҳақиқатдир. Билиб гуноҳга қўл уришлик энг катта фалокатдир деган хулосага келади. Илтижо шукуҳи, шоирни руҳлантиради. Роббисига яна илтижо қилмоқда. Бандаларимни гуноҳини кечир ва қилмагин ҳеч қачон уни хароб дея. Мана шу мисраларнинг ўзиёқ ҳар икки маконнинг қиёфасини солиштиришга имкон туғдиради. Барзахдан қўрқиш бандани гуноҳ қилишдан тийилишга даъват қилишдир. Ана шу ўринда исломий ғояларнинг шеърий манзумада акс эттирилиши айни гўзал бир ишдир. “Образ-поэзиянинг энг муҳим, эҳтимол, ҳеч нарса – на вақт,на поэтик мода йўқота олмайдиган бирдан-бир, ягона унсурдир. Оқимлар ва йўналишлар, мавзулар ва сюжетлар, мотив ва кайфиятлар ўзгараверади, сўз танлови ва шеър ёзиш ёки тузилишини аниқлайдиган шарт-шароитлар, расм-русумлар ўзгаради, аммо образ, хоҳ бевосита бўлсин, хоҳ истиора,хоҳ муқояса шаклида бўлсин, ҳамиша сақланиб қолажак.Образ – шеъриятнинг қони-жонидир”[2]. Кўриб ўтганимиздек, образли тафаккур ҳамиша ўзининг ҳисси-эмоционал таъсирдорлиги билан бошқа жанрлардан тубдан фарқ қилади. Ҳар қандай шеър табиатан шоирнинг ботиний кечинмалари маҳсули. У қайси макон ва замонда яратилган бўлмасин, қандай ғояларни ўзида ташувчи бир хилқат бўлса-да, одамзод тақдири, қисматига ҳар икки дунё ҳолатларидан огоҳ этувчи ақл берувчи, уни ўйлантирувчи, мушоҳадага чорловчилиги билан тамомила фарқланади. Мана шу тариқа образли тафаккур ботинида олам ва одам шахсиятига нимаики дахлдор англаш қийин эмас. “Жаҳон бадиий тафаккурининг “Катта адабиёт” номланишга лойиқ қай бир асари бўлмасин, ўз моҳиятида одам қайдан келди, нима учун яшайди,қаёққа кетади,- деган зоҳиран турлича ифодаланадиган, моҳиятан ягона муаммони пинҳон тутади. Асл адабиёт намуналари мана шу улкан муаммо ечими англаган нуқтада кесишади,умумлашади.Айнан шу жиҳати билан асл адабиёт, умуман адабиёт деб аталадиган, “сўз водийларида адашиш” қисмати битилган асарлардан фарқ қилади. Шу боис ҳам асл адабиёт намунаси ўта камёб,уни англаш ва талқинлаш эса машақатли бўлади”[3]. Мавжуд катта адабиёт илдизлари энг гуллаб яшнаган давр Алишер Навоий даврига тўғри келишини унутмаслик лозим. Шу маънода мана шу тариқа ривожланиш, тараққий этиш тенденциялари ҳамиша бардавомдир. Буни ҳар бир ўқирман билиши, ёдда тутиши лозимдир.

Resume. This article deals with the formal-methodological, ideological-literary features of Islamic poetry. In particular, the unprecedented changes in artistic thinking that took place at the end of the twentieth century and on the eve of the new century made it possible to radically reform the level of philosophical coverage. As a result, it was observed in detail that poetry and being poet is a huge issue and a responsibility.

Резюме. В статье рассматриваются формально-методологические, идейно-художественные особенности исламской поэзии. В частности, беспрецедентные изменения в художественном мышлении, произошедшие в конце XX века и накануне нового века, позволили коренным образом реформировать уровень философского освещения. В результате было подробно отмечено, что поэзия и быть поэтом - это огромная ответстве.

1 Ян Парондовский. Сўз кимёси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – 311 б.
2 Ян Парондовский. Сўз кимёси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – 311 б.
3 Узоқ Жўрақулов.Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 126 б.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 18.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

МУҲАММАД АЛИ ВА НУРАЛИ ҚОБУЛ РОМАНЛАРИДА ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИК ВА БАДИИЙ ТАФОВУТ

Жумаев Элмурод,
Қарши давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тетралогияси ҳақида сўз борар экан муаллифнинг тўртинчи китоб сўнгида келтирилган фикри диққатни тортади. Негаки, ҳеч ким бадиий асарни муаллифнинг ўзичалик теран идрок этолмайди. Чунки муаллиф китобхондан фарқли ўлароқ, ўша жарёнда яшайди.

“Табиатнинг қонуни содда: ҳар бир одамнинг ичида яна бир одам яшайди. Унинг номи “кўнгил”дир.

Ҳеч қачон дунёнинг иши бир одамнинг қўлига қараб қолмаган.

Унинг эгаси ёлғиз Оллоҳдир.

Амир Темур Кўрагон ҳам бир банда эди.

Бандаси, яъни инсон зоти, юқорида айтилганидек, ўт билан ҳаво, тупроқ билан сувдан, яъни тўрт унсурдан яралган”[1].

Мана шу тўрт унсур бир-биридан куч олади, бири иккинчисини мавҳ этади. Агар ҳаво бўлмаса, олов аланга олмайди. Ҳаво қизимаса, сув пайдо бўлмайди. Ҳаётнинг асоси бўлган тўрт унсур бир-бирини тақозо этиш баробарида, бир-бирини маҳв ҳам этади. Сув оловни ўчиради. Ҳаво сувни буғлантиради.

Сув тириклик манбаи бўлса, тошқин, цунамилар тирикликка чек қўювчи офат. Олов ҳаётий зарурат, аммо эҳтиёт бўлинмаса ҳамма нарсани кулга айлантиради. Буни дунё миқёсида бўлаётган ўрмон ёнғинлари, вулқонлардан тортиб катта-кичик фавқулодда ҳолларда кўриш мумкин. Мана шу унсурларнинг барчаси тупроқда мужассамлашган, тупроқ шунинг учун қадрланади. Кўзга тўтиё қилинадиган ватан тупроғига халқ, она сўзини қўшиб сифатлайди. Она ватан тупроғи бирикмасида меҳр ва сеҳр, хотира ва умид, ўтмиш ва келажак бирлашган. Илк инсон – Одам Ато ҳам тупроқдан яратилган ва унинг жасади ҳам тупроққа айланишга маҳкум. Бунда инсон кўп-да аҳамият бермайдиган, англашга ҳам уриниб кўрмайдиган ҳикмат бор.

Инсон табиати ундаги тўрт унсур миқдори ва ҳолатига боғлиқ. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонликнинг чегараси худди шунда. Нафсига мағлуб бўлган одамда ҳайвонийлик, нафсини жиловлай олган кишида фаришталик хислати ортиб боради. Яшашнинг маъноси шундан иборат, танлов эса инсоннинг ўзига боғлиқ. “Улуғ салтанат” ва “Темурийлар” романлар туркумига киритилган асарларда инсоннинг зоҳирий ва ботиний олами бир бутунликда, жамият ва табиат билан чамбарчас боғлиқликда тадқиқ этилган.

“Инсон вужудини, жисмини, аъзои баданини тушуниб етиш мумкин. Бош, кўз, қулоқ, юрак, қорин, қўл-оёқ... Лекин инсоннинг бир аъзоси борки, уни англаш мушкул, юқорида зикр этганимиздек, уни кўнгил дейдилар. Чунки, у ўзгарувчан хилқат. Шу важдан кўнгилга кўнгил қўйиш ҳамиша хатарли”[2], - деб ёзади М.Али. ҳақиқатдан ҳам, инсонни тушуниш, уни англаш, кўнглида қандай ҳислар борлигини билиш мураккаб ва иложсиз иш. Агар одамлар бир-бирлари ҳақида қандай фикрда эканликларини билганларида жуда тез бир-бирларидан узоқлашган бўлардилар. Бу ҳақиқатнинг тасдиғи қаҳрамонларнинг ўй-хаёлларида аниқ кўринади. Бу ҳатто бош қаҳрамоннинг бошқалар билан бўлган мулоқотида бўртиб кўринади.

1 Али, Муҳаммад. Улуғ салтанат (Шоҳруҳ Мирзо). 4- китоб. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 498.

2 Ўша манба.499-б.

Инсон ўзини ўзи тушуниши жуда мураккаб, қийин кечадиган жараён, ўзини тушуна олган киши Комил Инсон, ўтмишда авлиёлик мақомига кўтарила олган хос банда. Кўнгилни тушуниш ўз-ўзини тушуниш ва назорат қила олишдир. Нафс (шуҳрат, бойлик, ҳасад, кибр, калондимоғлик, очкўзлик)ни енгиш, йўқотиш иложсиз, аммо уни жиловлаш, ақлни кўнгилга муаккил, яъни вакил, посбон қилиш орқалигина тўғри йўл танлаш мумкин.

“Лекин адолат юкини кўтариш оғирдир, шу сабабдан у кўпда юзага чиқмай келади. Амир Темур ўз кучини, қудратини лаклак қўшинда, тоғлардан ошишда, мардона дарёларни кечиб ўтишда, метин қалъаларни қамал қилишда, қўш-қўш мамлакатларни забт этишда кўрмайди, балки адолатда, дейди. Шиорга айланган “Куч – адолатда” сўзларини узугига, давлат муҳрига ўйиб ёздиради”[1]. Муаллифнинг фалсафий концепцияси акс этган мазкур кўчирмада Амир Темурнинг шахси ва фаолиятининг моҳияти акс этган.

Тарихдан маълумки, Амир Темур тартиб-интизомни хуш кўрувчи ва ўзи ҳам шунга доим амал қиладиган, одоб-ахлоқ қоидаларига муносиб иш тутадиган ва бошқалардан ҳам шуни қатъий талаб қиладиган киши бўлган. Ўша даврда ва ундан кейинги асрларда ҳам мағлубиятга учраган хон-у амирларнинг ҳарами (хотинлари, канизаклари, қизлари) ғолиб подошоҳнинг мулки саналган. Ғолиб подшо душманининг хотини ёки қизини ўз никоҳига олиш билан уни маънавий-руҳий жиҳатдан ҳам азоблаган ва бундан ғурур ҳиссини туйган. Амир Темур эса бундай йўл тутмайди. У ўз қўлига асир тушган подшоҳларни одатда тахтига қайтаради, улар билан қуда-андачиликни йўлга қўяди. Улар билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаш орқали, ўртадаги низоларни бартараф этишга ҳаракат қилади. Чингизхоннинг “Душманнинг хотинини ўпиб, отини минмоқдан ортиқ лаззат йўқ!”, деган машҳур сўзларига мутлақо тескари иш тутган Амир Темур айбдор деб топилган фарзанд ва набиралари Мироншоҳ Мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Пир Муҳаммад Мирзо, Искандар Мирзони бошқалар қатори жазога тортади, чўби ясоққа етказади. Оталик меҳрини енгиб ўз фарзандини жазолаш учун инсонга кучли ирода, қатьият ва мустаҳкам эътиқод зарур.

Амир Темур туркий халқлар учун тарихий зарурат эди ва у ўзининг бу вазифасини бекаму кўст оқлади. Йигима етти мамлакатни фатҳ этган, марказлашган давлат тузган, хални мўғуллар зулмидан халос қилган, фан, санъат, маданият ривожи йўлида улкан ҳисса қўшган, ҳатто душманларига ҳам адолат билан муносабатда бўлган Соҳибқирон шунинг учун шон-шараф, эҳтиромга муносиб зотдир. Бу ҳақда шоира ва олима Н.Афоқова ўзининг “Ҳақиқат” шеърида шундай ёзади:

Орзуси кулбаси деворларини
Ошиб ўтолмаган ҳар шуҳратталаб
Нечун абадият асрорларини
Тафтиш этаверар минғир-минғирлаб?
Ким, ахир, суйибди жанг суронини
Ўчоқда ёнса ўт, дилда муҳаббат,
Тарих юкламаса кори-борини,
Буюк вазифалар бўлмаса қисмат?[2]

Инсон ҳаётини хаёл ва хотира, қувонч ва азоб, орзу ва армонсиз тасаввур қилиб бўлмайди, тирикликнинг маъно-мазмуни ана шундай ҳисларда. Ёзувчи Амир Темур ҳамда Жаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳ Мирзолар; Сароймулкхоним, Мир Саййид Барака, Муҳаммад Султон, Халил Султон, Хонзода хоним, Гавҳаршодбегим, Соғинч бика ва бошқа кўплаб образлар тасвирида уларнинг маънавий-руҳий оламига диқат қилади. “Онг оқими” усулидан фойдаланиб қаҳрамонлар табиатини очиб беради.

Одатда, “Бадииятдаги “онг оқими” дейилганда, биз кўпинча ва дарҳол ғарб модернизми, хусусан, Кафка, Пруст, Жойс, Фолкнерларни ёдга оламиз. “Онг оқими”нинг ўзига хос миллий, адабиётдаги ўзбекона кўринишлари бўлиши мумкинлигига “Улуғ салтанат”нинг тўрттала китобини ўқиб ишонч ҳосил қилдик. Бу ўринда, айниқса, Амир Темурнинг ўнлаб ички монологлари ўрнининг бадиий кўркамлиги,

1 Али, Муҳаммад. Улуғ салтанат (Шоҳруҳ Мирзо). 4-китоб. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 500.

2 Афоқова Н. Ватан дарслари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 9.

фалсафий теранлиги билан ажралиб туришини таъкидлаш керак."[1]

"Шоҳруҳ Мирзо" романидаги етакчи бадиий концепция олдинги уч роман билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бевосита уларнинг узвий давоми сифатида намоён бўлади. Эпопеяда Амир Темур хос бўлган инсоний фазилатлар: бунёдкорлик, халқпарварлик, ҳақгўйлик, адолатпешалик, бағрикенглик, толерантлик, ўз дини ва эътиқодида собитлилик, сахиийлик, видонга, аҳдга, дўст-ёрга садоқат бирлашиб, ўтмиш→ бугун→ келажакнинг умумлашма тимсоли яратилади. Соҳибқироннинг тарихий қудратини кўрсатишга қаратилган асар концепциясида Амир Темурнинг марказлашган улкан ва қудратли давлат ҳамда шу саланатни барпо этиши, илм-фан, санъат, ҳунармандчилик, деҳқончиликни ривожлантиришга бош бўлиши, миллий қадрият, анъаналарга ҳурмат-эҳтиром билан қараганлиги, она тили тараққийси учун хизмат қилганлиги турли ракурсларда зуҳур этади. Санаб ўтилганларнинг барчаси бугунги кунимиз учун ҳам ниҳоятда долзарб, барча даврларга хос ва инсониятнинг азалий орзу, умиди дейиш мумкин. Эпопея шу жиҳатлари билан замонавийлик касб этади.Асарнинг илк саҳифаларидаёқ умри жанг-у жадалларда кечган деб бир томонлама баҳо бериладиган Амир Темурнинг "Мамлакатда бир қатра сув ҳам беҳуда кетмаслиги, бир қарич ер ҳам беҳуда ётмаслиги керак", деган сўзлари ҳар қандай давр, сиёсий тузум, миллат, қонун-қоида чегараларини бузиб ўта олади. М.Али илгари сурган концепциянинг умумбашарийлиги ҳам ана шунда.

"Бутун асар давомида бадиий мантиқ талаби асосида юзага келувчи ёзувчининг етакчи ғоя, бадиий концепция ва бош қаҳрамонга мутаносиб равишдаги чуқур ва теран фалсафий мушоҳадалари романнинг умумий руҳига руҳ, кучига куч, маҳобатига маҳобат қўшади-ю китобхонга таъсир яхлитлигини янада оширади".[2]

Бугунги янги замонавий адабиётшунослимизда қуйидаги фикр мавжуд: "Бадиий шакл консервативроқ ҳодиса бўлганидан узоқ яшовчанлик хусусиятига эга. Мазмун эса ўзгарувчанликка мойил ҳодиса бўлиб, ҳар бир бадиий асар мазмуни ўзича оригиналдир"[3]. Таъкидланганидек, жанр ўз асосий шаклий белгихусусиятларини деярли ўзгартирмаслиги ва мумтоз адабиётнинг қатъий канонлашган ғазал сингари жанрларига нисбатан ўзини тўла оқлаши ҳақидаги фикрлар асосли.

Муҳаммад Алининг "Улуғ салтанат" тетралогияси ва Нурали Қобулнинг "Темурийлар" романлар силсиласига киритилган асарларини кузатсак, ўзгачароқ ҳолат намоён бўлади. Уларнинг барчасида инсон ва жамиятнинг ҳолат-руҳияти илоҳий ҳақиқатлар билан ўзаро чоғиштириш орқали бадиий идрок этилганлигини кўрамиз. Ҳар иккала ёзувчи илоҳий таълимотга, Қуръони Каримга, ҳадиси шарифга тез-тез, лекин ўринли мурожат қилишади. Бу қайсидир масалага аниқлик киритиш, айтилаётган фикрни асослаш мақсадида амалга оширилади ва кўпинча бош қаҳрамон ёки дин пешволари, олиму уламолар тилидан баён қилинади. Бош қаҳрамоннинг ички монологларидан тортиб, воқеа-ҳодисаларга билдириладиган муносабат ва ҳукмларгача барчасида исломий қарашлар таъсири кўриниб туради.

"Улуғ салтанат"да адолат тушунчаси фалсафий категория сифатида бадиий талқин қилинган. Бош қаҳрамон адолатни юзага чиқаручи халоскор куч, унинг куч-қудрати маърифатда. Қаҳрамоннинг ўзи ҳам буни чуқур англайди ва ҳар ишда "Куч–адолатда" деган ақидага қатъий амал қилади. Салтанатни адолат билан бошқариш учун тўрт нарсага: кенгаш, машварат-у маслаҳат, қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорликка таянган Амир Темур "давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим", - деб ёзади[4]. Амир

1 Назаров Б . Барҳаёт асар. /Улуғ салтанат васфи. – Тошкент: Машҳур пресс, 2017. – Б. 74-75.

2 Назаров Б. Юксак тарихий эътиқодга муносиб бадиий самара. "ШоҳруҳМирзо" романига сўнгсуз. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 42.

3 Қуронов Д., Мамажонов З., Шаралиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 59.

4 Темур тузуклари, форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. – Тошкент, 1991. – Б. 15.

Ҳусайн, Тўхтамишхон, Йилдирим Боязид, Зиндачашим Опардий ва бошқа персонажлар тақдирида, Йилдирим Боязид билан бўлган ҳал қилувчи жангда қўлланган ҳарбий ҳийлада, Самарқандда масжид қурилиши учун ажратилган маблағни талон-тарож қилган икки дин пешвосининг хиёнати туфайли ўлимга ҳукм қилинишида бу фикрларнинг амалий исботи бадиий инъикос этган.

Амир Темурнинг фикрига кўра, гарчи ишнинг қандай якун топиши тақдир пардаси ортида яширинган бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозим[1]. Йилдирим Боязиднинг Амир Темурдан фарқли томониларидан бири, қайсар ҳукмдор ҳеч кимнинг фикрини эшитмайди, ҳеч ким билан ҳисорблашмайди, ўз билганини ҳақиқат ўрнида қабул қилади. У ўз хатосини тушунганлигини асирга тушгач, ўғли ва Шайх Рамазон билан суҳбатлашгач англаб етади, тан олади:

“– Энг катта хатойимиз, савашга йўл қўйганимиз, – деди Шайх Рамазон бироз ўйланиб туриб. –Темур тўқсон тўққиз эмас, юз фоиз ғалабасига ишонмаса, ҳар қандай жангга кирмайдиган саркарда. Биз ана шуни ҳисобга олмадик, султоним. Ҳоқон ҳазратлари саваш олдидан бутун аскарларига етти йиллик маоши миқдорида укулка тарқатибди. Укулка деб улар жанг олдидан улашиладиган ақчадан иборат махсус совғани айтадилар. Бу миқдор сарватга эга бўлган жангчи ана шу бойликни ҳимоя этмоқ ва юртига олиб кетмоқ учун ҳам астойдил савашади. Шу туфайли Турон ўрдусида талофот йўқ ҳисоб бўлган.

Султон Боязид Йилдирим пастки лабини тишлаганича бошини ирғаб, маъқул ишорасини қилди”[2].

Усмонли тарихида ҳеч бир султон бу қадар шармандали ҳолга тушмаганини ўйлар экан Йилдирим Боязид ўзининг мағлубиятга учрашига сабаб бўлган энг катта хато унинг ўзида эканлигини тан олишга мажбур бўлади. Зеро, хатони тан ола билиш ҳам аслида мардлик. Амир Темур усмонли қўшинининг ҳолатини пухта ўрганган, турк султонининг жангда табиатига кўра шошма-шошарликка йўл қўйиши, амиру лашкарбошиларига бўлар-бўлмасга жаҳл қилиши, ҳақоратлаши, савалаши, қизиққонлиги, қўшинни уйғун ҳаракат эттиролмаслигини аниқлаганди.

Амир Темур элчи бўлиб келган Шайх Рамазон билан суҳбат чоғида, унинг: “Буюклик оддийлик билан бошланиб оддийлик билан тугайди. Инсонлар ҳаёт маъносини чуқур англаб етмаганларидан уни мураккаблаштирадилар”, - деган фикрларига жавобан дейди: “–Давлат ва бойлик бор ерда, қондош-у жондош бўлса-да тахт савашида ҳокимият ҳидини олган кишиларнинг тил топишмоғи ғоят мушкул тирикчиликдур, Рамазонбек. Одамлар не қадар жоҳил бўлсалар, шунчалик муаммоли яшайдилар. Қанчалик илмга интилганлари сари эса шу қадар бир-бирларини инкор этадилар. Ҳали-бери инсониятнинг боши қўшилиб, келажак учун тўғри йўл танлай билишларига ақлим етмайди, – деди улуғ ҳоқон вазмин оҳангда оғир тин олиб. – авлодларимиз асрлар давомида бизнинг тўқнашувимизни мунозара этиб, баҳслашсалар керак. Келажак уларга дохилдир. Биз эса бугуннинг одамларимиз. Бугуннинг қарори келажакнинг гази ила ўлчанмаганидек, кечмиш тарихни баҳслашиш ва ундан сабоқ олиш мумкин. Ўтмишни дор остига келтириб, ҳукм чиқармайдилар. Усмонли туркларимизнинг давлати, шонли тўғри йўлдан кетаётган салтанатдур. Анқара тўқнашуви курагини ерга бир теккизса-да, у яна ўзини тиклаб, буюк давлатга айланажак”.[3]

Амир Темур томонидан айтилган шу сўзларда асар концепциясини кўриш ва адибнинг ғоявий-бадиий мақсадини аниқлаш мумкин. Амир Темур Йилдирим Боязид билан жанг қилиш қилиш эмас, ўзаро муроса, сулҳ, дўстлик тарафдори эди, бироқ султоннинг узоқни кўзламай қилган ҳаракати усмонли турк салатана-

1 Ўша манба. – Б. 15.

2 Қобул Нурали. Жаҳон мулкининг султони ёхуд фотиҳ Темур ва Йилдирим Боязид. Тарихий роман V. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 306.

3 Қобул Нурали. Жаҳон мулкининг султони ёхуд фотиҳ Темур ва Йилдирим Боязид. Тарихий роман. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 273.

тининг таназзулига сабаб бўлади. Жанг тугаб, ҳамма нарса изига тушгач, соҳибқирон тахтни яна Боязиднинг ўзига қайтиб топширишга қарор қилиши тарихда камдан-кам учрайдиган воқеа.

Боязидни шуҳратпарастлик, такаббурлик, манманлик, бошқаларни менсимаслик, шошма-шошарлик хароб қилса, босиқлик, пухталик, инсоф, адолат, мардлик ва кечиримлилик Амир Темурни юксакликка кўтаради.

Нурали Қобул Амир Темур ва Йилдирим Боязид монологлари орқали уларнинг характерига хос энг кичик деталларни синчилик билан ўрганади. Улар тимсоли орқали тарих ва келажакка қарайди, ҳар иккала подшоҳ ўзларига тарих параметрларига мос баҳони ўзлари беришади.

Н. Қобул жаҳон тарихида нодир феномен бўлган Амир Темур – миллат фахри деган хулосага келади. Уни нафақат Туронзаминда улуғ салтанат бунёд қилган улуғвор шахс, балки Европа ва Россия Ренессанси бошловчиси, уларни ўрта аср турғунлигидан халос этган давлат арбоби ва саркарда сифатида поэтик идрок этади.

Тетралогиянинг тарихий зарурият туфайли ҳаётнинг ўзи яратган шахс ҳамиша буюкдир, деган хулосаси Муҳаммад Али тарихий воқелик ҳамда шахс концепциясида сабаб ва оқибат фалсафий категорияларига таяниб иш кўрганлигини кўрсатади. Илло, олам ҳодисалари бир-бири билан чамбарчас алоқадор бўлиб, оқибатнинг сабаби нарса-ҳодисанинг ўзидадир[1].

Резюме. В этой статье анализ идентичности и различий в исторических романах Мухаммеда Али и Нурали Кабула фокусируется на основных аспектах взаимной близости, которые связывают творчество двух писателей.

Resume. In this article, an analysis of the identity and differences in the historical novels of Muhammad Ali and Nurali Kabul focuses on the main aspects of mutual closeness that link the creativity of the two writers.

Philological research: language, literature, education
2021; 1(1);
Qabul qilingan sana: 18.11. 2022
Nashr etilgan sana: 7.01.2021
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725 (Online)

ЎЗБЕК ДЕТЕКТИВ НАСРИДА ДОСТОЕВСКИЙ АНЪАНАЛАРИ

Халилова Дилбар,
Қарши давлат университети доценти, филология фанлари номзоди

Ўзаро алоқадорлик жамият ривожининг муҳим ўзаги, ҳаракатлантирувчи меҳвари эканлиги инсоният тарихининг қонуниятларидан бири ҳисобланади. Бу қонуният адабиёт-санъат асарлари, жумладан, бадиий адабиёт намуналари учун ҳам тегишли хусусият сифатида муҳимдир.

Ф.М.Достоевский жаҳон адабиётини анча мукаммал билган, бадиий адабиёт ривожида ўзаро ўрганиш, таъсирланиш, муштараклик ҳодисаларини теран англаган санъаткор сифатида рус маданияти, адабиёти, ҳатто, маънавияти Европанинг шу борадаги илғор ютуқлари ва анъаналаридан ўрганиб, таъсирланиб оёққа турганлигини неча мақолаларида, мактубларида, суҳбатларида баён қилган эди: “Биз Европадан кўп нарса, ҳатто, жуда кўп нарса олдик, – дея таъкидлайди ёзувчи. – Ва биз фақат

1 Ёкубов И. Изтиробли ва фараҳбахш туйғулар мусаввири //Тамаддун нури. 2016 йил, 1-сон.

олиш, ўзлаштириш билангина чекланганимиз йўқ. Чунончи, Европа шоирлари ва ёзувчиларидан, файласуфлари ва мутафаккирларидан биз шунчаки олмадик, балки бу ўрганишлар, ғоялар қон-қонимизга сингиб, ўзлашиб кетганидан булар ўз ютуғимиз, ўз шеваларимиз мақомига эга бўлди".[1] Бу теран талқин ўз бағрида адабий алоқадорлик каби мураккаб, анъана ва новаторлик сингари кенг миқёсли масаланинг кўп қирраларини мужассамлаштиргани билан характерлидир.

Достоевскийнинг бу каби фикрлари кўламидан адабий алоқадорлик масаласининг назарий ва амалий жиҳатдан муҳим мазмун ҳамда хулосалар келиб чиқади. Масалан:

– рус ижодкорлари Шекспир, Байрон, Вольтер Скотт, Диккенс каби Англиянинг улкан сўз санъаткорларидан шу даражада ижодий илҳомбахшлик билан таъсирланганларки, бу аллақандай бегона, номиллий таъсир бўлмай, балки, худди рус миллий менталитети, рус адабий-маънавий манбаларидан баҳраманлик каби табиий ва албатта ижодий таъсир шеваларини берган; бу адабий ижодкорликнинг ғоят ўзига хос ижобий жиҳати таниқли ижод аҳли меросидан ижодий таъсирланиш, ижодий ўрганиш, бетакрорликка эришишга оид натижадорлик билан ўлчанади;

– XIX аср рус адабиёти ютуқларининг оламшумул аҳамият касб этишида, аввало, ижтимоий муҳит, крепостнойлик, самодержавие сиёсатига қарши оммавий норозиликлар, умумхалқнинг, Чернишевкий айтмоқчи, "Нима қилмоқ керак?", "Қай йўл билан бормоқ керак?", "Рўшнолик кўрадиган кунлар ҳам келарми?" каби изтиробли ҳаётий саволлари, истак-интилишлари кўндаланг турган ноинсоний муҳит бағридаги муаммоларни юксак ҳаққонийлик поэтикаси билан тасвир-талқин этиш – муҳим хусусиятга айланди;

– Ғарб адабиётидан (Шекспир ёки Бальзак каби) кўр-кўрона, бир томонлама ўрганилганда, рус адабиётининг довруғи, юксак ғоявий-бадиий салмоғи бунчалик мукаммал бўлмас эди;

– демак, адабий алоқадорлик, адабий муштараклик, адабий ўхшашлик, ёки адабий ҳамоҳанглик масаласи, қачонки, қуруқ тақлиддан, онгсиз равишдаги ғоя ёки образ кўчиришдан иборат бўлса, бу кутилган адабий ютуқ имконини бермайди; машҳур ёзувчидан ўрганиш тамоман эркин, ижодий, новаторона характерда бўлсагина, бетакрор асарлар юзага келишининг ўзаги саналади...[2]

Демак, адабий алоқадорлик тизимида улуғ санъаткорлар ибрати, уларга ижодий муносабат, новаторликка эришиш бадиий адабиётга оид энг муҳим воситалардан ва таянчлардан ҳисобланади.

XX асрда дунё адабиётига хос наср намуналари пайдо бўлган ўзбек адабиётида юзага келган ижобий натижалар тизимида ҳам адабий анъана ва новаторлик ҳодисасининг аҳамияти, ҳаракатлантирувчи кучи ўзига хос қонуният тусини олди.

Адабий алоқадорлик тизимида Европа адабиётшунослигида тажрибадан ўтиб синалган илғор метод – компоратавистика усулининг ўзбек адабиётшунослигида ҳам дадил қўлланиши адабий асарлар моҳиятини аниқлашда қўл кела бошлади. Компоративистика усулидаги адабий муштараклик ҳодисалари эркин, бетараф ва ўзаро тенглик асосида таҳлил ва тадқиқ этилади. Бу борадаги қиёсий ишлар Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Эрик Каримов, Озод Шарофиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Иброҳим Ғафуров, Маҳмудали Юнусов, Насим Намозов, Ғаффор Мўминов сингари етук адабиётшуносларнинг изланишлари, амалга оширган тадқиқотлари эътиборни тортди. Масалан, таниқли адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов ўзининг докторлик диссертациясида улкан сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор романлари, қиссалари ва ҳикояларини қиёсий ўрганишни мақсад қилган. Бунда олим А.Қаҳҳорнинг ўзига хос бетакрор ижодини жаҳон адабиётининг айрим йирик ёзувчилари қаламига мансуб асарлари билан қиёсан тадқиқ этган.

"Қиёсий таҳлил усулидан фойдаланар экамиз, бу ёзувчиларни бир-биридан устун қўйиш ниятини англатмайди, - деб ёзади М.Қўшжонов. – Бу усул фақат бир мақсад билан – таҳлил қилинаётган асарларнинг ғоявий-эстетик қимматини ёрқинроқ кўрсатиш, ҳар бир ёзувчининг ўзига хос санъаткорлик иқтидорини аниқлаб бериш учунгина амалга оширилади."[3] Атоқли олимнинг фикрлари, мақсад-муддаоси адабий асарларнинг ўзига хослигини холис аниқлаш тадқиқот усули сифатида асли компо-

1 Қаранг: Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. –Ленинград: Художественная литература, 1978. – С.48.

2 Қаранг: Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. – Ленинград: Художественная литература, 1978. – С.48-49.

3 Қўшжонов М. Художник и жизнь. (Творчество Абдуллы Каххара в аспекте сравнительного изучение). Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 1971. – С. 6.

ратавистика каби дунё адабиётшунослигида адолатли усул сифатида намоён бўлган адабий текшириш ҳодисасининг ўзбек адабиётшунослигида ҳам дастлабки намуналаридан бири сифатида эътиборни тортди. М.Қўшжонов ўз тадқиқотида А.Қаҳҳор ижодини Гоголь, Чехов, Горький, Генри, Мопассан, Фитрат, Ғ.Ғулом каби рус, Америка, француз, ўзбек адибларининг асарлари билан эркин усулда қиёсан таҳлил қилиб, бу асарларга хос такрор ғоявий-бадиий фазилатларини умумлаштиришга муваффақ бўлган.

XIX-XXI асрларда муносиб тараққиёт даражасига кўтарилган жаҳон детектив адабиёти анъаналари ва тажрибаси ўзбек адабиёти, хусусан, насри учун ҳам фойдали натижалар бера бошлади. Детективизм воқелиги айни вақтда асосан ўз бағрида қотиллик ҳодисаларини ўрганадиган, текширадиган ва жазога тортадиган криминал тизим билан ўзаро уйғун характерга эга. Одатда, детектив ва криминал характердаги асарлар негизида асосан жиноят ва жазо мавзуи талқин қилинади. Шу учун детектив, криминал усул ҳар доим жиноят ва жазо воқелиги билан бирга тасаввур қилинади. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романи жаҳон адабиётида шу мавзу моҳиятини ташийдиган йирик реалистик асар структурасида мавжуд бўлган машҳур асарларни эслаш мумкин: “Қизил ва қора” (Стендаль), “Уруш ва тинчлик” (Толстой), “Меҳробдан чаён” (А.Қодирий), “Кеча ва кундуз” (Чўлпон), “Нур борки, соя бор” (Ў.Ҳошимов), “Одам бўлиш қийин” (Ў.Умарбеков).

XIX аср рус адабиёти намояндалари қаторида Ф.М.Достоевскийнинг номи ва ижоди, асарлари ҳам ўзбек халқи учун, умуман ўзбекистонлик китобхонлар учун яқиндан танишлигини таъкидламоқ керак. Бу ёзувчининг ижод олами ўзбек сўз санъаткорлари учун ўзига хос ижод мактаби бўлиб келаётганлиги ҳам илмий-ижтимоий ҳақиқат саналади. Достоевский адабий анъаналарини ёвузлик ва эзгулик кураши, бечора одамлар ғамини чекиш, психологик тасвир, жиноят ва жазо, инсоний шахсиятнинг шаклланиши ёки емирилиши, раҳм-шафқат, суд-ҳуқуқ каби мавзулар, ғоявий-фалсафий пафос, бадиий санъаткорлик сингари жиҳатларда кузатиш ва ўрганиш мумкин. Биз бу масалага компоратавистик текшириш методи нуқтаи назаридан қараб, иш тутишимиз ва шу тариқа адабий муштараклик жиҳатдан ўрганишимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Достоевскийшунос Г.Н.Поспеловнинг ёзишича, “Достоевский – инсоният маънавий оламида улкан ва бетакрор ҳодиса. Дунё адабиётида кўплаб ёзувчилар Достоевский адабий мактабидан унумли фойдаланганлар: Л.Андреев, А.Белый, Л.Леопов, М.Горький каби рус ёзувчилари, шунингдек, Р.Мартен дю Гар ва А.Жид, Г. ва Т.Маннлар, У.Фолькнер ва Ж.Андерсен, Г.Фаллада ва Г. Бёлл сингари хорижий ижодкорлар... Бу йўналишда хусусан Достоевский ғоявий даҳосига хос фалсафий-ахлоқий масалалар бўйича таъсир кўлами анча салмоқлидир...”[1] Шу каби масалалар, таъсир ва муштараклик ҳодисалари айни вақтда жаҳон адабиётининг муҳим ва салмоқли таркибий қисми ўзбек адабиёти, жумладан, ўзбек реалистик насри учун ҳам хос бўлган илмий ҳақиқат саналади.

Поспелов яна муҳим бир фикрни ҳам олға сурган. “Достоевскийга тақлид ярамайди ва асло мумкин эмас, - дея таъкидлайди олим, – унинг ўзи “олий даражадаги реализм” ҳодисаси дея талқин қилган “ҳаётнинг психологик тасвири” билан боғлиқ адабий кашфиёти инсониятнинг бадиий-маданий оламидан мустаҳкам ўрин олган. Мана шу соҳадаги маҳорат кўламини ўрганиш, қайта ишлаш, тўлдиришнинг ўзи ҳар бир ёзувчи учун бетакрор имкониятлар беради”.[2]

Дарҳақиқат, Достоевский жаҳон адабиётида психологик тасвир маҳоратининг устаси сифатида танилган адиб. Бечора, эзилган бандалар руҳий олами, жиноятқорлар психологияси, психологик тасвирнинг муаллиф нутқи, туш, портрет, табиат концепцияси – пейзажи тасвири, галлюцинация, ички руҳий изтиробли ҳолатлар каби турларини қўллашдаги достоевскийона маҳорат жаҳон адабиёти насрида ўзига хос нуфузли ўринга эга. Томас Манн ижодда устозларидан бири деб билган Достоевскийни “Жаҳон адабиётида биринчи психолог-адиб”[3] , - дея таърифлагани ўз илмий қимматиги эга.

“Ф.М.Достоевскийнинг ўзбек адабиёти ва адибларига ҳам таъсири каттадир, - деб ёзади академик Акмал Саидов. – Хусусан, ёзувчи Тоҳир Малик ҳаётлигида: “Достоевский, Толстой каби буюкларнинг мактабида

1 Поспелов Г.Н. Творчество Ф.М.Достоевского. – М.: Знание, 1971. – С. 63.

2 Поспелов Г.Н. Творчество Ф.М.Достоевского. – М.: Знание, 1971. – С. 64.

3 Қаранг: Пустовой Т. П.Г. О романе Ф.М.Достоевского “Униженные и оскорбленные” - Достоевский. Униженные и оскорбленные. Роман в четырех частях с эпилогом Издательство “ИР”. – Ордоникедзе,1977. – С. 3.

умримнинг охирига қадар таҳсил кўришим тайин", - дея эътироф этган.[1]

Ўзбек насрида энг йирик, кенг кўламли "Шайтанат" роман-пенталогиясининг муаллифи Тоҳир Маликнинг эътирофи криминал мавзуга оид ўзбек ижодкорлари қаламига мансуб асарларни ҳам кўз олдига келтиришига рағбатлантиради. Криминал-детектив мотивидаги яна Т.Маликнинг "Сўнгги ўқ", "Алвидо, болалик!", "Мурдалар гапирмайди", "Чархпалак", "Талваса", "Ов", "Умидлар дашти" каби бир қатор асарлари ҳам ўзбек насрининг шу бўғинини тўлдириб келаётганлигини таъкидлаш керак.

Адабиётшунос Жавли Хушбоқовнинг таъкидлашича, "Таниқли адиб ва журналист Хуршид Дўстмуҳаммад эса: "Асарлари сира қўлимдан тушмайдиган адиб – Достоевский" деб таърифлайди".[2]

Х.Дўстмуҳаммаднинг Достоевский ва унинг вафодор умр йўлдоши билан бахтли ҳаётига бағишланган "Ёлғиз Аллоҳимсиз" ҳикояси ҳам унинг бу адиб даҳосига нисбатан ихлос ва ҳурматини билдиради. Бу ўринда Фёдор Достоевский асарларининг ўзбек китобхонлари доирасининг кенглиги каби маданий ҳодисани махсус таъкидламоқ керак.

Адабий тажрибадаги маълум ҳақиқатлардан бири – машҳур ёзувчиларнинг ижодий йўлини, унинг бадиий методини, маҳоратини ташвиқот қилиш, тушунтириш, ижод олами сирлари билан таништириш усули ва ҳаракатлари билан ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, бу жиҳатдан Достоевский асарларининг моҳир таржимони Иброҳим Ғофуровнинг бу адиб ижоди масалалари, унинг йирик шахсияти билан боғлиқ фикрлари эътиборни тортади. Асар танийдиган, оригинал яратмаларни қадрлай оладиган И.Ғафуров энг машҳур ёзувчиларга ҳам ҳаёт ва инсон, иймон ва виждон ҳақиқати нуқтаи назаридан муносабатда бўлади. И.Ғафуровнинг "Метафизика", "Ўтган асрга мактублар" номли мансуралари (насрий назмлари) да Достоевский фаолияти талқин қилинган.

"Метафизика" мансурасида Достоевскийнинг тушида уч паллага бўлиниб кетган ойни кўрганлиги тасвирланади. "Мияси уч паллага бўлиниб кетган эди ўшанда" деб қайд қилади адиб. Шарқона туш таъбири талқинига асосланган ёзувчи яна "Уч буюк романга ажралган эди Достоевский[3]" деб кўрсатади. Бу уч роман – Достоевский ва рус адабиётига шуҳрат келтирган "Жиноят ва жазо", "Телба", "Ака-ука Карамазовлар" романлари бўлиши керак. Асарда Муҳаммад Сальмоннинг Мадинада тушида ойнинг иккига бўлинганлигини кўрганлиги, бу икки бўлак ой мусулмон оламидаги дастлабки икки муқаддас Оллоҳ уйи – Макка ва Мадина эканлиги талқин қилинган. И.Ғафуров бу билан Достоевскийнинг христианлар китоби "Инжил" қаторида мусулмонлар муқаддас китоби – Қуръони Каримнинг рус тилидаги нусхасидан ҳам хабардорлиги, маънан-руҳан Шарқ маънавиятига ҳам дахлдорлигини таъкидлаш мақсадини кўзлаган бўлиши керак. Чунончи, "Қуръон" буюк Петр ташаббуси билан XVII асрдаёқ рус тилига таржима қилинган эди.

Бинобарин, юксак гуманистик ғоялар билан тўлиб-тошган Достоевскийнинг "Жиноят ва жазо", "Қиморбоз", "Телба", "Ака-ука Карамазовлар", "Иблислар" каби жаҳоншумул романлари зукко таржимон Иброҳим Ғафуров томонидан ўзбек тилига ўгирилган. Иброҳим Ғафуровнинг "Достоевский билан тунги суҳбат" номли салмоқли эссеси империячилик мавзусидаги анча жиддий сиёсий-ижтимоий мақомдаги асар.

Ф.Достоевский умрининг сўнгги йилларида тутган ва анча катта ҳажмга эга кундаликларида ўз даврининг йирик муаммолари, масалан, Европа давлатларининг, жумладан, Россиянинг босқинчилик ҳаракатлари ҳақида ҳам кескин фикрларни баён қилган эди.

"Достоевский "Ёзувчи кундаликлари"да рус подшосининг барча мусулмон Шарқига ҳукмдор бўлишини орзу қилади. "Россиянинг зиммасида умумжаҳон вазифа турибди: У Осиёни бўйсундириши ва маданийлаштириши керак", - дейди. Осиёни биз олмасак, инглизлар, немислар, америкаликлар олиб қўйиши турган гап, деб ўша пайтдаги Россия ҳукмдорларини ўртаган "хавфни" баён этади."[4]

"Достоевский беҳад аёвли инсон эди, - дея қайд қилади И.Ғафуров. – У том маънода эзилганлар, хўрланганлар ва ҳуқуқсиз бўлганлар, ожизлар ва ўртанчаларнинг ёзувчиси эди. Лекин шундай бўла туриб наҳот бу даҳо инсон бошқа халқларни эзишга, уларнинг ерларини тортиб олишга чақиради? – деб ўзингизга ўзингиз савол берасиз ва бу гапларни Достоевский

1 Саидов А. Фёдор Достоевский ва Иброҳим Ғафуров. – Достоевский Ф. Ака-ука Карамазовлар. 1 жилд. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – Б. 47.

2 Қаранг: Хушбоқ Ж. Ғаройиб тақдирлар: Адабий ўйлар, ҳикоялар, эсселар. – Тошкент: Шарқ, 2015. – Б.155.

3 Ғафуров И. Илтижо. Мансуралар. –Тошкент, АСН, 1991. – Б. 13.

4 Ғафуров И. Достоевский билан тунги суҳбат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил, 3 январь, №1.

ёзганлигига ишонгингиз келмайди. Ақлингиз бовар қилмайди."[1]

Достоевский адабий меросининг энг мукаммал намуналарини – беш йирик романини ўта юксак маҳорат билан ўз она тилисига таржима қилган И.Ғафуров бу адибнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ империяпараст фикрларига ишонмаган ҳолатда эканлигини сезиш мумкин. "Бу улуғ империячилик касаллиги эди" – дея изоҳ беради олим.

Ф. Достоевский ижодий тажрибалари, маҳорат мактаби дунёнинг кўплаб ёзувчилари каби ўзбек иижодкорлари учун ҳам илҳом манбаи бўлиб келаётганлиги маълум адабий-маърифий ҳақиқат саналади. Янада муҳими эса, компаративистик тадқиқот методи, эркни адабий-илмий муносабат нуқтаи назаридан адабий-бадиий муштараклик усулида Достоевский ва ўзбек ёзувчилари асарларини адабий паралеллик, ўзаро ғоявий, бадиий, шаклий жиҳатлардан ўхшашлик, маънавий-руҳий ҳамнафаслик асносида ўрганиш мумкин бўлади.

Умуман олганда, Достоевский ижодидан таъсирланиш, ўрганиш мумкин бўлган жиҳатларни, улкан ёзувчининг асарларига хос фазилатларни, ўзига хосликларни қуйидагича мазмунда ифодалаш мумкин:

– дунё насрида психологик таҳлилнинг, психологизм адабий-бадиий методининг намояндаси бўлган Достоевский психологик маҳорати билан боғлиқ ибратлари; жиноятчиларнинг, жабрдийдаларнинг руҳий оламини, психологик ҳолатларини тасвирлашдаги санъаткорлик даражаси;

– жиноят ва жазо мавзусидаги масалаларни ижтимоий-психологик романларида мантиқан ҳаётий ҳодисот сифатида талқин этиш усули; Достоевский Артур Конан Дойль ёки Агата Кристи каби ёзувчилардек детектив-криминал тарзда махсус асар ёзмаган, балки у криминал ҳодисаларни, жиноятнинг корона ҳаракатларни кундалик ҳаёт оқими, ижтимоий-сиёсий борлиқ қўйнида содир бўладиган табиий воқелик сифатида талқин этган; чунки, файласуф ёзувчи тасаввури ва аниқ ижтимоий фикрига кўра, Чор Россиясининг адолатсиз ва мустабид тузумида жиноятлар, жиноий ҳаракатлар ҳар қадамда учрайди; чунончи, судхўр кампир қотили Раскольников ва раскольниковлар, ота ўлимида айбдор ака-ука Карамазовларни жиноятчи сифатида шакллантирган бош омил – мавжуд адолатсиз тузум эканлиги адиб диққат марказида турган;

– чор Россияси билан бу давр Туркистон ижтимоий муҳитидаги тузум ва ҳукмдорлар жинояти "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" (А.Қодирий), "Кеча ва кундуз" (Чўлпон), "Ўтмишдан эртаклар", "Ўғри" (А.Қаҳҳор), "Қутлуғ қон" (Ойбек), "Судхўрнинг ўлими", "Дохунда" (С.Айний) каби асарларда ҳам ўз ифодасини топган;

– Адабиётшуносликда жиноят-жазо мотиви кўпинча дедектив-криминал асарлардан қидирилади ва шу услубдаги яратмаларга таянилади; аслида эса, жиноят-жазо мотивининг ҳаётийлигини Ф.Достоевский, Л.Толстой, А.Қодирий, А.Чўлпон, А.Қаҳҳор, С.Айний қаламига мансуб асарлар мисолида ўрганиш ўзининг реаллик моҳиятига эга бўлиб ҳисобланади;

– жиноят ва жазо мотивидаги ҳодисотлар талқинида ҳаётда жазоланмас жиноятлар тури ҳам мавжудлиги билан боғлиқ тасвирининг ижтимоий ҳақиқатини реалистик пафосда қаламга олиш; Достоевский асарларида масаланинг бу жиҳатлари матн ортида, воқеалар ва ғоялар тизимида очиқ сезилиб туриши – жиноят ва жазо талқинининг бундай шакли шундай мавзу бўйича муштарак анъанавий тизимини вужудга келтирган дейиш мумкин.

Жиноят ва жазо мотивида ўзбек насрида яратилган энг жасоратли асарларидан бири ҳисобланадиган "Отамдан қолган далалар" романи маҳаллий халқлар бошига энг даҳшатли адолатсизлик зулмларини солган шўро салтанатининг беқиёс катта жиноятларининг аврa-астарини ағдариб ташлаган мукаммал асарлар сирасига киради.

Ўзбек насрида детектив-криминал услубдаги ва ҳатто жиноят-жазо мотивидаги асарларнинг йириги ва мукаммали ҳисобланган Тоҳир Маликнинг "Шайтанат" роман-пентологиясининг яратилиш эҳтиёжи, унинг бош қаҳрамони – жиноятчилар тўдаси раҳбари Асадбек образи ҳақидаги муаллиф фикри эътиборни тортади: "... Асадбек ва унинг атрофидагилар... жиноятчи, зулмкор бўлиб туғилмаган эдилар. Уларни ўтмиш жамиятнинг адолатсизлиги шу ҳолга солди. Асардаги асосий ғоялардан бири ҳам шу. Асадбек гуруҳини ўтмишнинг адолатсиз тузуми туғдирган "аламзадалар тўдаси" десак ҳам бўлади".[2]

Мантиқан хулоса чиқариш мумкинки, XX аср 30-йилларида отаси, яқин қариндошла-

1 Ғафуров И. Достоевский билан тунги суҳбат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил, 3 январь, №1.

2 Малик Т. Сўнгсўз ўрнида. – Малик Т. Танланган асарлар, 22-жилд. Шайтанат. Бешинчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2019. – Б. 629.

ри бой-қолоқ, миллатчи ёки диндор, деган сунъий тамғалар билан узоқ муддатларга қамоқ-сургун жазосига гирифтор этилган Асадбек ёш гўдак ҳолида қаровсиз қолиб, кўчада майда безорилари сафига қўшилиб кетар экан, аста-секин катта жиноятқор мафия тўдаларини ташкил этган жиноий гуруҳ етакчисига айланган. Моҳиятан олганда, “Отамдан қолган далалар”даги Деҳқонқул бутун аҳолиси қул-манқуртга айлантирилган маҳаллий халқ тимсоли бўлиб, вақти-соати билан энг адолатсиз жазога – пахтани қўшиб ёзиш айбига гирифтор бўлиб қамалади. Адиб бу билан қизил сиёсат қўл остидаги халқларни ўзининг қизил қонига чулғаб келган улкан ёвуз жиноятчи эканлигини адабиёт оламида, қолаверса, дунё ҳамжамияти олдида намойиш эта олди.

Resume. In the article, the issues of observation and study of Dostoevsky’s literary traditions in such aspects as the struggle between evil and goodness, suffering of poor people, psychological image, crime and punishment, the formation or decay of human personality, mercy, justice and law, ideological-philosophical pathos, artistic artistry illuminated.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы наблюдения и изучения литературных традиций Достоевского в таких аспектах, как борьба зла и добра, страдания бедняков, психологический образ, преступление и наказание, становление или распад человеческой личности, милосердие, справедливость и закон, идейно-философский пафос, освещенное художественное мастерство.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 02.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

JADID ADABIYOTIDA JANRIY IZLANISHLAR (FELYETON JANRI MISOLIDA)

Lolayev Shuxrat,
Termiz davlat universiteti O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Qayumova Maftuna,
Termiz davlat universiteti talabasi

XIX asr oxiri va XX asr boshlari butun turkiy musulmon xalqlari illyustratsiyasi o‘zbek adabiyotida ham muhim pog‘ona sifatida qaror topdi. Bu davr milliy uyg‘onish asri: o‘zlikni anglash, hurlik, istiqlol uchun kurash, umuman olganda, ma’naviy yuksalish asri bo‘ldi. Zamona xurofotlariga qarshi kurash va mujaddidi muslimin asri bo‘ldi. Turkiston xalqlarining necha asrlar mobaynida davom etib kelayotgan bir maromdagi mudroq hayoti bu davrga kelib o‘z fikratini amalga oshira boshladi. Adabiyot xalq ma’naviyat ko‘zgusi sifatida namayon bo‘la boshladi. Vatan, til, millat, xalq tushunchalari iftixor tuyg‘usi o‘laroq akslanishi natijasida maqsad-muddoaga aylandi. XX asr boshlariga kelib adabiyot hayotga yaqinlashdi. Bu bilan kifoyalanib qolmay har jabhada jadidizm qaror topdi. O‘sha davr “Mullalar nutqi bilan aytganda “jadidchilar” paydo bo‘lgan asr bo‘ldi. Jadid adabiyoti davri tom ma’nodagi yangi asr yangilanishlari davri edi.

Jadid adabiyoti davrida tom ma’nodagi yangilanish va yuksalish faqatgina yangi usul maktablar, teatrlar, matbuotlarning ochilishi bilan emas, balki ularnging mazmun mohiyati jarayoni ham muntazam ravishda revolyutsiya holatida bo‘ldi. Albatta, matbuotning shakllanishi jadid adabiy-

otining keng yoyilishiga hamda publitsistik janrlarning ham kengayishiga sababchi bo‘layotgan asosiy omillardan biridir. Publitsistik janrlarning kengayishi esa yuksak adabiy jarayonni va keng mavzular xilma-xilligini yaratdi. Dastlabki davrlarda janrlar tarkibi hamda nazariyasi haqida aniq bir chegarasiga ega bo‘lmagan bo‘lsa, gazeta va jurnallarning ko‘payishi bilan adabiy asarlar va janrlar ham takomillashib boraverdi. Bu kabi asarlarning eng asosiy xususiyati sifatida uning badiiy g‘oyasiga katta etibor qaratildi.

XX asr boshiga kelib ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi, xalqaro aloqalarning takomillashuvi millatning ma’rifatli vakillariga o‘z xalqi hayotini dunyodagi taraqqiy etgan xalqlar turmushi bilan solishtirish imkonini berdi. Rossiyada 1905-yil oktabrdagi so‘z va matbuot erkinligi haqidagi Manifestning qabul etilishi natijasida o‘zbek matbuotining rivojlanishiga ham bir qadar imkon yaratildi. Agar o‘zbek tilidagi birinchi va yolg‘iz gazeta 1870-yildan chop etilayotgan “Turkiston viloyatining gazeti” bo‘lsa, 1905-yildan so‘ng vaqtli matbuot soni ancha ko‘paydi. 1905-1917-yillar orasida o‘lkada 22 gazeta, 8 jurnal o‘zbek tilida chiqarilgan[1]. Bu hol millat ahlining tafakkur tarziga jiddiy ta’sir ko‘rsatmay qolmadi. Kundalik matbuot o‘zbek adabiyotidagi yangilanishlar ko‘lamining kengayishiga sabab bo‘ldi. Kitobning sanoat yo‘li bilan chop etilishi ham millat ijtimoiy-estetik tafakkuri rivojlanishining kuchli omili bo‘ldi.

Matbuotning shakllanishi yuzasidan felyeton ham shakllana boshladi. Agar biz felyeton nazariyasiga e’tibor bersak quyidagi jihatlarni keltirib o‘tishimiz lozim.

Felyetonning muhim xususiyatlaridan biri, uning hujjatliligi, voqebandligi, haqqoniyligi. Xuddi shu narsa muallifni tasvirda, bayonda, obraz, xarakter yaratishda, syujet, kompozitsiya imkoniyatlaridan foydalanishda bir qadar cheklaydi. Masalan, u personajning tugal portretini chizmasligi mumkin, to’la chizishi balkim shart ham emas, bunda u portret tavsifi (xarakteristikasi), obraz tezisga ko’proq murojaat etadi. Shu asosda, Turkiston o‘lkasida gazeta-jurnallarning shakllana boshlaganiga e’tibor qaratsak, albatta, publitsistik materiallar xususiyatiga, badiiyatiga ham e’tibor qaratishimiz zarur. Adabiyotning publitsistik nazariyasi bevosita hayot bilan ijtimoiylashuni badiiy sintez sifatida qarab, publitsistik janrlar shakl va mazmun jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi, ular ham xuddi adabiyot va san’atdagi janrlar singari kichikdan kattaga, yagonadan umumiyga, oddiylikdan mukammallikka o‘sib borishini tahliliy asoslashimiz zaruzdir. Publitsistikaning badiiy turiga oid janrlar lavha, ocherk, esse, felyeton va pamfletdan iboratdir. Mazkur janrlarda hayot voqealari, muammolari keng tarzda yoritilishi sababli ularda xabardor etish, tahlil qilish bilan birgalikda badiiy tasvir vositalaridan ham keng foydalaniladi hamda ularda obraz va obrazlilik keng qo‘llaniladi. Ammo mazkur janrlarda ham obraz va obrazlilik bu janrlarga oid hayot voqealari, ya’ni ularning mavzusi hamda jamoatchilik fikrini uyg‘otish uchun chiqariladigan publitsistik xulosalarga xizmat qilishi lozimdir. Shulardan kelib chiqqan holda, jadidlar publitsistikasining yetakchi janrlaridan hisoblangan felyeton, xat, ocherk hamda maqolalar haqida, mazkur janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ulardagi obraz va obrazlilik darajasi va boshqa badiiy publitsistik vositalarning qo‘llanilishi, ularda ko‘tarilgan davr mavzusi va dolzarbligi xususida to‘xtalib o‘tish orqali Jadidlar publitsistikasida janrlar taraqqiyotini tahlil qilamiz.

Feleton fransuzcha “Feuilleton” so’zidan olingan bo‘lib, varaq degan ma’noni beradi. Boshda gazetaga ilova qilingan varaqni yoxud gazetaning ostki qismida, matbuot termini bilan aytganda, podvalda beriladigan material feleton deyilganda hozirgidek muayyan janr ko‘zda tutilmagan: rang-barang materiallar, suhbatu hisobot, spektakl taqrizi, munaqqid maqolasi, hatto podvalda terilgan. Felyeton hajviy publitsistikaning alohida janri bo‘lib ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutadi. Bu janr jamiyat hayotining barcha sohalaridagi kamchilik va qusurlarni, ayrim shaxslar harakteri va harakatidagi jamiyatga zararli illatlarni fosh etish, ularning tugatilishiga erishish bilan jamiyat taraqqiyotini ta’minlashga ko‘maklashadi. Felyeton publitsistik janr bo‘lganligi uchun uni tanqidiy maqoladan farqlashimiz kerak. Felyeton tanqidiy maqoladan uning hajviy publitsistika qonuniyatlariga asoslanishi, ijtimoiy kulgu, satira va yumor vositalariga tayanib ish ko‘rishi jihatidan farqlidir. Felyeton g‘oyaviy-badiiy maqsadlariga ko‘ra ikki xil faktga asoslangan va to‘qima bo‘ladi. Muayyan dalilga asoslangan felyetonda hayotdan olingan aniq faktlar, ma’lum kishilarning nuqsonlari, faoliyatlarida yo‘l qo‘ygan kamchiliklari qalamga olinadi (Furqatning “Hind nayrangbozi Yorkentda”, A.Qodiriyning “Toshkent boylari” va b.). Badiiy to‘qima asosiga qurilgan felyetonlarda esa ijtimoiy hayotda bo‘y ko‘rsatayotgan muayyan illat va kamchiliklar to‘qima obrazlar va hodisalar vositasida fosh qilinadi (A.Qodiriyning “Kalvak Mahzumning xotira daftaridan” kabi). Publitsistika nazariyotchilaridan biri, professor O.Tog‘aev o‘z

1 Egamqulova N. XX asr boshlari adabiy jarayon muammolari. – Toshkent: Muharir, 2022.

kitob, maqola va tadqiqotlarida o‘zbek felyetoni muammolariga ham ko‘p e’tibor qaratgan edi. Masalan, u “Publitsistika Janrlari” kitobida Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy, Zavqiy, Furqat kabi shoirlaming she’riy felyetonlarini tahlil etar ekan, “Demokrat shoir satirasining yana bir muhim xususiyati salbiy obrazlar, tiplarning yaxlit xarakteristikasini chizish mahoratidir” degan fikrni bildiradi. Shu asoslarga tayangan holda biz Gulxaniyning “Yodgor po‘stindo‘z” hikoyatini hajviy ifodalaganini, *odamizotlar arosinda Yodgor otlig‘ bir odam borlig‘ini,* u o‘zining yolg‘onlari bilan odamlarga *goho o‘zini o‘tkir so‘fiy ot qo‘yar, goho mirishkori hushyor va donishmand ro‘zg‘or olib aytur erdi.* U so‘fiy sifatida o‘n yoshida Nuh payg‘ambarning kemasini dengizga surishganini, o‘n besh yoshida Ibrohim alayhissalomni kofirlar manjanaqqa solib o‘tga otarda bir poyida hozirligi, yigirma besh yoshida esa Xoja Ahmad Yassaviy xonaqohlarini qurish chog‘ida unga loy tepib g‘isht bergan men edim degan yolg‘onlari bilan uning yolg‘on so‘zlari ustidan hajv qilinsa, uning mirishkori kasb egasi ekanligi u tikkan po‘stinlariga *“Xaridorlar tomonidan po‘stin choklariga barmog‘ini o‘tkazib, Bu na tikish? Musht o‘tmasa, xo‘b tikish”,* -qabilidagi nutqi vositasida o‘z ishining egasi bo‘lmagan kishilar va yolg‘on-yashiq so‘zlari ila jamiyatdagi shunday shaxslarning yetarlicha ekanligi va ularning qilgan ishlari, amallari dunyo bozoridagi illat ekanligi hajviy ifoda ila tanqid qilingan. Garchi bu hikoyat publitsistik janr sifatida talqin qilinmasa ham biz “Yodgor po‘stindo‘z” hikoyatidagi hajv hamda syujet (fransuzcha *sujet- narsa, mazmun*) asosida A.Qodiriyning “Bozor shurishtirmaydir” felyetoni kabi tanqid mavjud ekanligini va shu tanqid A.Qodiriyning “Bozor shurishtirmaydir” asarida publitsistik felyeton janri shaklida yozilganini bilamiz. A.Qodiriyning “Bozor surishtirmaydir” sarlavhali felyetoni Julqunboy imzosi bilan “Ishtirokiyun” gazetasining 1920-yil 16-apreldagi sonida e’lon qilingan. Endi felyeton janrining mazmun mohiyatini yana ham aniqror ifodalashimiz uchun “Bozor surishtirmaydir” asarini tahlil qilamiz.

Bu asardagi ilk tanqid dangasalar *“Kaminalariga ma’lum bo‘lsa kerak: aksar yalqovlar o‘zlari uchun foydalik bo‘lgan ishlarga dangasalik qilib, foydasiz bo‘lgan ishlar orqasidan umr o‘tkazarlar”,*[1] - xususida munosabat keltirilgan. Lekin asl mazmun tanqidi esa o‘sha davr gazeta jurnallarida chop etilayotgan teatr dramatik asarlari haqida edi. *“Ishtirokiyun” gazetasiga ba’zi vaqt ko‘zim tushib qoladir: ilgariroq (agar yodimdan ko‘tarilmagan bo‘lsa) “Ishchi” degan birov- Xurshidmi Murshidmi deganning allakimlarning yozgan teatr kitoblarini tanqidmi-manqidmi qilib (sistemaga solib) yurar edi*[2]*.* O‘sha davr nuqtai nazaridan qaralsa tanqid asosi gazeta jurnallarga asoslangan va munaqqidlar gazeta jurnallarda chiqayotgan asarlarning aslini, uning mohiyatini, saviyasini ko‘rsatish uchun ko‘p kurashganligi *“Endi haligi suvga urib ketganning o‘rniga mulla Mirmullami, domla Mirmulami degan tag‘i birisi bosh ko‘tarib: “falonchi o‘yin bo‘ldi pistonchining asari edi. Orsizlar (orsizmi-ortismi chiranishga ancha aqlim yetmaydir) tuzuk o‘ynamadi asar buzuq edi, falonchi, pismodonchining asari edi!” – deb ilgarigisiga o‘xshab, javrab, oh-voh qilib, boshini tog‘-toshga urib keladur*[3]*.* Gazeta jurnallardagi aksari tanqid dramatik asarlar uchun edi. Chunki har bir muallif o‘z dramasini sahnalashtirib mo‘maygina daromat olishi, afsuski, bu dramalarning didaktikaga yo‘g‘rilishi ertaga uni tomosha qilgan inson undan ibrat olishligi ahamiyatsiz holga kelib qolganlikdan tanqidga uchrar edi. Ushbu asardagi munaqqidlarning kuyinish ila chiqargan har bir teatr tanqidlari samarasiz ekanligi va bu samarasizlikning sababi mazmuniga kelganda etikchining “Bozor surishtirmaydir” iborasini keltiradi. Bu ibora asl mazmuni esa *“Tikkan etiguni olib ko‘rdim, bahasi katta, chokiga qo‘l sig‘adir, san’at yo‘q. Kiyganda xizmat qilsa, bir kunga chidaydir. “Bu etukingni kim oladir?”-dedim. Etukchi: “Hayf bo‘lmasin, bozor surishtirmaydir’,-dedi. Tag‘i chalqancha yotdim. Fikrim “bozor surishtirmaydir” da to‘xtadi. Yana “teatr muzikachi” ning tashvishiga tushdim. “To‘xta- dedim,- hozir “teatr-muzika”ni ham bozor surishtirmas ekan” dedim. Etikdo‘zning javobi “teatr va muzika” ila azoblanuvchiga naq to‘g‘ri javob edi.*[4] A.Qodiriy o‘sha zamondagi voqea-hodisalarni achchiq kinoya orqali ochib bergan. Birgina bozor surishtirmaydilar jumlasida ya’ni sarlavhani o‘zida ham anchagina ma’no mazmun o‘z aksini topgan. Ushbu felyeton orqali bozor surishtirmas ekan deb o‘tar o‘tmas matohlarni ya’ni u biror asar yoki buyum bo‘ladimi xalqni ko‘zi ochilgunga qadar o‘tkazib ol, keyin bozor surishtirmaydiganlar ham vaqti kelganda (balki bugun nazarda tutilgandir) bozor surishtirarlar o‘tmas asarlar, o‘tmas buyumlar o‘tmasligicha qolar, hali shunday avlod keladiki, tanlab olar *“Etukchi aytgandek orsizlarning ham bozori ko‘targani uchun o‘yinni buzuq*

1 A.Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami.6-jild. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 83.

2 A.Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami.6-jild. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 83.

3 A.Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami.6-jild. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 83.

4 A.Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami.6-jild. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 84.

o‘ynaydirganlardir. Pyesa yozuvchilari ham bozor surishtirmagani uchun qaydagi safsata, xashak, cho‘p, supirindilardan har soat bir pyesa yozsa dunyoda o‘zlaridan asar qoldirmoqg‘a harakat qiladirg‘onlardir” va asl loyiq bo‘lgan muazzin asarlarnigina o‘qilur. A.Qodiriy zamonasi zayilini, tuzumdagi harakat va holatlarni o‘z asarlariga singdirishga harakat qildi va buni uddasidan ham chiqdi. Ushbu felyetonga muallif shunday xulosa keltiradi.

“Har kim bo‘lsa ham o‘tmas matohini o‘tkazib qolsin. Vaqt kelur, bozor kasod bo‘lur. Xalq molning yaxshisini tilar, har kasbda haqiqiy ustalargina qolur. Boshqalar o‘z chog‘iruni sudrar va sudrashga majbur bo‘lur. Shungacha-chi o‘rtoq: tishni-tishka qo‘yib, damni ichga olib, tinchgina yurmoq kerak.

Ammo hozir bozor surishtirmaydir!!!

Toshqa yomg‘ir kor qilmaydir!!![1]

A.Qodiriyning “Bozor surishtirmaydir” felyetonini tahlil qilishimiz bilan felyeton janri mazmun-mohiyatini, vazifasini hamda jarn xususiyatlarini ochishga harakat qildik. Qodiriyning ushbu felyetonida avvalo millat ma’naviyatini ochish shu orqali har bir asar ham millat ma’naviyatini ochishga xizmat qila olmasligi kabi fikr xulosalarni keltirgan edi.

Xulosa o‘rnida esa milliy uyg‘onish davri adabiyotida asosiy g‘oya bo‘lgan maslak hayotning barcha jabhalarida namayon bo‘ldi. Bu g‘oyani barchaga tarqatuvchi asosiy vosita gazeta va jurnallar edi. Shu sababdan ham publitsistikada ham adabiy janrlar shakllana boshladi. Matbuot, teatr, badiiy asarlarni adabiyot sifatida qarashgan. XX asr boshlariga kelib o‘zbek adabiyotida ko‘pgina janrlar shakllana boshladi. Adabiyotning estetik jihatlaridan ko‘ra g‘oyaviy masalalariga e’tibor ko‘proq bo‘lgan edi. Adabiyotning publitsistika bilan bog‘liqligi kuchayib, publitsistik va badiiy janrlar o‘rtasida chegara yo‘qoldi. Bir biriga muntazam o‘tib bir biridan andoza olish orqali rivojlangan. Shu sababdan felyetonda ham badiiy g‘oya asosiy maqsad bo‘lgan. Felyetonda muallif o‘ta faol bo‘lishi, voqealarga bemalol aralashishi, baho berishi lozim. Felyetonchilikda materialni ishlashda ikki xil usuldan keng foydalaniladi. Bular dalillari tizimli, ketma-ket bayon qilish – hikoyalash usuli, ikkinchisi – qiyoslash, chog‘ishtirish usulidir. Felyeton turli usullarda yozilishi mumkin: hikoya, ertak, tush, suhbat keng tarqalgan usullardan sanaladi.

Резюме: В данной статье говорится о теме и идее, основной задаче, публицистических жанрах и их специфических чертах современной литературы. К началу 20 века представлено становление публицистики, особенности жанра публицистики и фельетона, анализ фельетона А.Кадири “Бозор суриштирмайдир”.

Resume: This article talks about the theme and idea, main task, journalistic genres and their specific features of modern literature. By the beginning of the 20th century, the formation of journalism, features of journalism and feuilleton genre, analysis of A. Qadiri’s feuilleton “Bozor surishtirmaydir” is presented.

1 A.Qodiriy. To‘la asarlar to‘plami.6-jild. T. “Fan”. 1995 84-bet

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 02.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12.2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

MUSTAQILLIK DAVRIDA O‘ZBEK – TURK ADABIY ALOQALARI

Sarvarbek Tuliboyev,
Termiz davlat universiteti O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Adabiy asarlar insoniyat taraqqiyotida, xalqlar o‘rtasidagi muloqot va o‘zaro munosabatni amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Yuksak badiiy tarjimalar esa insoniyat tarixida asrlar davomida rivojlanish va o‘zaro ta’sir mavjudligini saqlab qolishga yordam beradi.

Mustaqillikdan so‘ng o‘zbek-turk adabiy aloqalari fonida ham, ikki qardosh mamlakatlarning mumtoz va zamonaviy adabiyot xazinasidan salmoqli qismi tarjima qilinib, keng kitobxonlarga taqdim etildi. Biz quyida o‘zbek adabiyotidan turk tiliga tarjima qilingan asarlar va turk adabiyotidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan asarlar haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Turk ziyolilari tomonidan o‘zbek adabiyotidan namunalarni turkchaga tarjima qilish garchi ancha oldin boshlangan bo‘lsa-da, bu jarayon Sovet Ittifoqi parchalangandan so‘ng turkiy davlatlarning aksariyati mustaqilligini qo‘lga kiritganidan so‘ng yanada jadallashdi.

O‘zbekistonda ham Turkiyada ham bugungi nuqtai nazardan qaraganda, chorak asr mobaynida turkiy lahjalarni o‘rganishga imkon beradigan mavzular bo‘yicha bir qator tadqiqotlar o‘tkazildi. Davr jarayonlari, inson o‘y-kechinmalari, idrok va g‘oyalari, his-tuyg‘ulari va xayollari haqidagi qarashlar aks etgan badiiy asarlar ikki tomonga ham tarjima qilina boshlandi. O‘tgan asrning 70-yillaridan boshlangan bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda. Shu davr mobaynida xalq og‘zaki ijodi, mumtoz va zamonaviy adabiyotni qamrab olgan keng ko‘lamdagi adabiyot namunalari tarjima qilindi. Ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Bir ildizga ega qardosh xalqlarning asrlar osha og‘izdan-o‘g‘izga o‘tib kelgan xalq og‘zaki ijod namunalari, o‘zbek xalq dostonlari, ertak va afsonalari turk kitobxonlari qalbiga kirib bordi. Quyida o‘zbekchadan turkchaga tarjima qilingan xalq o‘g‘zaki ijod namunalarining ba’zilarini sanab o‘tamiz (1-jadval):

№	Asar nomi	Mualliflar	Tarjimonlar	Sanasi
1	“Alpomish” *(Doston)*	Fozil Yo‘ldosho‘g‘li	Aysu Shimshek-Canpolat, Aynur O‘z	2000
2	“Oychinor” *(doston)*	Qodir Rahimov	Ayshe Solmaz	2007
3	“Malika ayyor” *(doston)*	Fozil Yo‘ldosho‘g‘li	Dilek Yücel,	2007
4	“Erali va Sherali” *(doston)*	To‘ra Mirzayev	Selami Fedakar	2009
5	*“*Xushkeldi va Balogardon*”* *(doston)*	To‘ra Mirzayev, Jabbor Eshonqul	Rizvan Ozturk	2011
6	“Rustamxon” *(doston)*	Fozil Yo‘ldosho‘g‘li	Selami Fedakar	2016
7	“Dalli” *(doston)*	Ergash Jumanbulbul o‘gli	Dilek Sezer	2017

8	“O‘zbek afsonalari”	-	Husayn Baydemir	2011
9	“An’anaviy ertaklar”	-	Selami Fedakar	2011
10	O‘zbek xalq ertaklari	-	Husayn Baydemir	2013[1]

1-jadval. **O‘zbekchadan turkchaga tarjima qilingan xalq o‘g‘zaki ijod namunalari**

Tarjima borasida o‘zbek ziyolilari ham salmoqli ishlarni amalga oshirib kelishmoqda. Quyida turkchadan o‘zbek tiliga tarjima qilingan asarlarning ba’zilarini sanab o‘tamiz (2-jadval):

№	Asar nomi	Muallifi	Tarjimon	Sanasi
1	“Mahalla Qahvaxonasi” *(Hikoyalar)*	Said Faik	Mirvali A’zam	1977
2	“Yashil kecha” *(Roman)*	Rashot Nuri Guntekin	Mirvali Az’am	1977
3	“Futbol qiroli” *(Roman)*	Aziz Nesin	B. Boyqobilov X. Eshto‘htarov	1978
4	“Tarix tilga kirganda: Yuragimga yaqin go‘shalar, “Turk Subayining xotiralari” *(1914-1923 yillar)*	Rachi Chakiro‘z	Rustam Sharipov	1997
5	“Hajviy hikoyalar: Nahotki, mamlakatingizda eshaklar yetishmaydi?”	Aziz Nesin	Orif Farmon	1998
6	“Sirli Mobad”	Umar Sayfiddin	Sh. Usmanova	1998
7	“Ilonni o‘ldirsalar” *(Roman)*	Yashar Kamol	Lola Aminova	2001
8	“Ko‘kbo‘rilarning o‘limi” *(Roman)*	Husayin Nihal Otsiz	Tohir Qahhor	2001
9	“Fosforli javriya” *(roman)*	Suat Darvish	B. Muhammad Sharif	2002
10	“Jinlar orasida qolgan qiz” *(roman)*	Hüseyin Rahmi Gürpinar	Poshshajon Kenjaeva	2002
11	“Hajviy Hikoyalar: “Dardi bedavo”, “Dengiz oyoq ostida”, “ Chegara ustidagi uy”	Aziz Nesin	Nosir Muhammad	2005
12	“G‘aroyib bolalar” *(Roman)*	Aziz Nesin	Miad Hakimov	2006
13	“Hayvonlar haqida hikoyalar”	Aziz Nesin	Miad Hakimov	2006
14	“Ko‘kbo‘rilarning tirilishi” *(Romandan parcha)*	Huseyin Nihol Atsiz	Tohir Qahhor	2006
15	“Usmon G‘ozixon tarixi” *(Roman)*	Tarık Bug‘ra	Fayzi Shohismoil	2006
16	“O‘zing aybdorsan”, “Adabiyot muxlisi”, “Esini kirgizib qo‘ydi”, “Odam qanday aqldan ozadi?” *(hikoyalar)*	Aziz Nesin	Shodmon Otabek	2007

1 Veli Savaş YELOK. Edebî metin aktarmalari bağlaminda Türkçeye ve Özbekçeye yapilan aktarmalara bir bakiş. Araştirma makalesi. Millî eğitim. Cilt: 48. Sayı: 223, (323-339).

17	“Deraza orti manzaralari” *(hikoya)*	Orhan Pamuk	O. Suyundiqova, N. Jo‘rayeva	2008
18	Hikoyalar: “Kombayn”, “Dadamning ishi”, “Uchoq chiptasi”	Fakir Baykurt	Miraziz A’zam	2008
19	“Istanbul: Xotiralar va shahar”	Orhan Pamuk	Miraziz A’zam	2008, 2009
20	“Xorazm”	Yavuz Bahadiroğlu,	B. M. Sharif	2010
21	“Malazgirtda Juma tongi” *(Roman)*	Yavuz Bahadiroğlu,	B. M. Sharif	2010
22	“Sharqning buyuk hukmdori” *(Roman)*	Dündar Alp	Tohir Qahhor	2013
23	“Choliqushi” *(Roman)*	Reşat Nuri Güntekin	Mirzakalon Ismoiliy	2014
24	“Ko‘kbo‘rilarning tirilishi” *(roman)*	Hüseyin Nihal Atsiz	Tohir Qahhor	2017[1]

2-jadval. **Turkchadan o‘zbek tiliga tarjima qilingan asarlar**

E’tibor qilinsa, ushbu asarlarning ba’zilari o‘tgan asrning 70-yillarida tarjima qilingan bo‘lsada, aksariyati mustaqillikdan keyingi davrda tarjima qilingan asarlardir va bu jarayon davom etmoqda.

Bu asarlardan tashqari turkiy adabiyotdan saralangan hikoyalar antologiyasi shaklida O‘zbekistonda to‘rtta asar nashr etilgan. Bular “Turk hikoyalari” (Ibrohimov va boshqalar, 1958), “Turk hikoyalari” (Mahmudova, 1979), “Kutilmagan mehmon” (P.Kenjayeva, 2011) va “Binafsha” (P.Kenjayeva, 2015) kabi to‘plamlardir.

1958-yilda nashr etilgan va asar muqovasida “Turk tilidan tarjima qilingan” deb ko‘rsatilgan “Turk hikoyalari” nomli hikoyalardan iborat antologiya o‘zbek tarjimachilik tarixidagi muhim to‘plamlardan hisoblanadi. Antalogiyanining V. Aristova tomonidan yozilgan “So‘z boshi” bo‘limida turk hikoyachiligining tarixiy taraqqiyoti haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Shuningdek, ushbu to‘plamda “Kommunist”, “Chaqirilmagan mehmonlar”, “Oyna”, “Haqorat”, “Milliy ofat”, “Rustam” *(Faxri Erdinch),* “Zaytun va non”, “Benamoz”, “Faloq”, “Ma’qul bir qaytish” *(Umar Sayfiddin),* “Trubani ko‘tar, trubani tushir”, “Koydan kotlet”, “Dehqonning o‘limi”, “Uch kishi o‘ldi” *(Sadri Ertem),* “Bo‘ri bilan qo‘zichoq”, “So‘ngsiz hikoya”, “Baxtli laycha”, “Qo‘ylar masali” *(Sabohatdin Ali),* “Janoza” (Suat Darvesh), “Sevinch”, “Non, sovun va muhabbat”, “Inju va uning otasi”, “Kitob savdosi”, “Uyqu”, “Bolalar va kattalar”, “Yuk mashinasi” *(Orhan Kamal)*, “Yoriq qoya” *(Bekir Sitki Kunt),* “Samovar”, “Bir to‘da odam” (Said Faik Abasiyanik), “Usmon cho‘loq” *(Subhi Kilimchi),* “Soliq” *(Faxri Jaloliddin)*, “Usta baytulloh” (Ziyo Yamach), “Fotograf” *(Sabri Saran)*, “Xudo”, “Davlat va yer” *(Samim Kochago‘z),* “Insof ustaxonasi” *(Umran Nazif),* “Yigirma besh gurushga Amerika” *(Naim Tirali),* “Kimsasiz shahar” *(Orhan Hancherliog‘li),* “Mahmut Beyning gazetasi” *(Oktay Akbal),* “Mahmud va Qorabosh”, “Taqdir” *(Ilhan Tarus),* “Chaqaloq”, “Issiq kunda” *(Yashar Kamol)* kabi hikoyalarning mohirona tarjima namunaalari berilgan.

“Turk hikoyalari” (Mahmudova, 1979) to‘plamida “Eng muhimi non”, “Bezori” *(O‘rxon Kamol),* “Qo‘choq”, “Jannat bog‘i” *(Mahmut Özay)*, “Dovyurak Ahmad” *(Mehmet Seyda)*, “Qosh qorayganda” *(Sebahattin Kudret Asal),* “Jo‘xorizorda” *(Necati Cumali),* “Qudratli Salim”, “Machta uchidagi odam” (Ziyat Selimoğlu), “Zangi buzilgan soat” *(Oktay Akbal),* “Onaizor” (Kamuran Şipal), “Bolakay” *(Muzaffer Buyrukçu),* “Odamlarni yolg‘iz qoldirmang” *(Cengiz Yörük),* “Tut xiyoboni” *(Bilge Karasu),* “Ota”, “Ochiq eshik ortida” (Tarık Dursun Kakinch), “Germaniyada topilgan emikdoshlar *(Bekir Yildiz),* “Ilhom” *(Tahsin Yücel),* “Agar o‘g‘il bo‘lsa” (Demirtaş Ceyhun),

1 Veli Savaş YELOK. Edebî metin aktarmalari bağlaminda Türkçeye ve Özbekçeye yapilan aktarmalara bir bakiş. Araştirma makalesi. Millî eğitim. Cilt: 48. Sayı: 223, (323-339).

“Ish tashlash” *(Adnan Özyalchiner)* nomli hikoyalarning o‘zbekcha tarjimalari kiritilgan.

“Kutilmagan mehmon” (V.S.Yelok, Kenjaeva, 2011) va “Binafsha” (P. Kenjaeva, 2015) asarlarida esa turkiy adabiyotda hikoya janrining shakllanishi va rivojlanishi asosidagi izlanishlarni ko‘rish mumkin. Mualliflar to‘plamdagi asarlarni tanlashda turkiy adabiyotda hikoya janrining tadrijiy taraqqiyotini xolisona baholashga harakat qilishgan. G‘oyaviy va baiiy estetik jihatdan yaqin hikoyalarni bir doirada berishga harakat qilinadi, yozuvchilarning adabiy yo‘nalishi va uslubi ta’kidlanadi.

Quyida ushbu “Kutilmagan mehmon” to‘plamidan o‘rin olgan hikoyalarni ko‘zdan kechirib o‘tamiz: “Ayubsultonlik yo‘lovchi” (Memduh Shevket Esendal), “Rashk” (Omer Seyfeddin), “Shaftolizor” (Refik Xolid Karay), “Kaptar ovi” (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), “Shoir Najmi Afandining Bahor qasidasi” (Nahid Sirri Örik), “Arzirumlik Tahsin” (Ahmet Hamdi Tanpinar), “Xudo haqqi kilosi saksonga tushdi” (Kenan Hulusi Koray), “Xaritada bir nuqta” (Said Faik Abasiyanik), “Ovoz” (Sabahattin Ali), “Suzilib tushayotgan kun nuri” (Ilhan Tarus), “O‘ttiz yildan so‘ng (Samet Ağaoğlu), “Ertaga degan gap yo‘q” (Tarık Buğra), “Lotereya chiptasi” (Orxan Kamol), “Iznikli laylak” (Haldun Taner), “Madaniyatning ehtiyot qismi” (Aziz Nesin), “Maydon” (Sabahattin Kudret Asal), “Yo‘qolgan” (Necati Cumali), “Rumelihisor bandargohi” (Oqtay Akbal), “Kaklik qo‘shig‘i” (Nezihe Merich) va “Kutilmagan mehmon” (Ferit Edgü).[1]

“Binafsha”dagi hikoyalar:

“Havvo” (Vusat Bener), “Ayol” (Tarık Dursun Kakinch), “Binafsha” (Mustafa Necati Sepetchioğlu), “Bu haqda mendan eshit” (Orhan Duru), “Bepul internat” (Firuzan), “Maryamning ko‘z yoshlari”, “Alvasti” (Shevket Bulut), “Azobli o‘lim” (Rasim Özdenören), “Xilvatda kechgan umrim” (Tomris Uyar), “Qadimda” (Sevinç Çokum), “Yulduz to‘zoni” (Mustafo Kutlu), “Ayro yo‘llar” (Usmon Cheviksoy). Ushbu hikoyalar ham badiiy estetikasi va g‘oyaviy jihatdan har biri o‘ziga xos bo‘lib turk xalqining ijtimoiy hayotini yaqqol aks ettiradi.

Turk adabiyotining turli jabhlari, ayniqsa, badiiy asarlar tarjimalari o‘zbek ziyolilari tomonidan salmoqli amalga oshirilganligini bir qadar ko‘rib chiqdik. Aytish mumkinki, turk ziyolilari ham o‘zbek adabiyotini o‘rganishda e’tiborli ishlarni amalga oshirganlarkim bularni o‘z o‘rnida e’tirof etmaslikning iloji yo‘q.

Yuqorida biz tarjima haqida to‘xtalib, tarjima – bu bir tilda yozilgan matnning ma’nosini va ifoda birligini yo‘qotmaydigan tarzda boshqa tilga o‘tkazish jarayoni va natijada yuzaga kelgan asarni tushunishimzni aytib o‘tdik. Darhaqiqat, o‘zbekchadan turkchaga tarjima qilingan badiiy asarlar ham o‘z ruhiyatini saqalagan holda turk kitobxonlari qalbiga kirib borgan deyish mumkin.

Mustaqillikdan so‘ng o‘zbek-turk adabiy aloqalari fonida ham, ikki qardosh mamlakatlarning mumtoz va zamonaviy adabiyot xazinasidan salmoqli qismi tarjima qilinib keng kitobxonlarga taqdim etildi[2]. Biz quyida o‘zbek adabiyotidan turk tiliga tarjima qilingan asarlar va turk adabiyotidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan asarlar haqida atroflicha ma’lumot berib o‘tamiz.

O‘zbekchadan turk tiliga tarjima qilingan va turk o‘quvchilari diqqatiga sazovor bo‘lgan quyidagi tarjimalarni ham ko‘zdan kechirishimiz mumkin:

1 Veli Savaş YELOK. Edebî metin aktarmalari bağlaminda Türkçeye ve Özbekçeye yapilan aktarmalara bir bakiş. Araştirma makalesi. Millî eğitim. Cilt: 48. Sayı: 223, (323-339).

2 Turdiyev Sh. “Hayotbaxsh aloqalar”. “Jahon adabiyoti” jurnali, 2011 yil, 1-son.

№	Asar nomi	Muallifi	Tarjimon	Sanasi
1	“Oltin yaproqlar”	O‘Umarbekov	Tuğba Bayraktarlar	2012
2	“Ufq bo‘sag‘asida”	Said Ahmad	F. Açik	2012
3	“Dahshat”	A.Qahhor	V. Savaş Yelok	2012
4	“Jinlar bazmi”	A.Qodiriy	V. Savaş Yelok	2013
5	“Novvoychi qiz”	Cho‘lpon	V. Savaş Yelok	2013
6	“Oq otli”	Sh.Xolmirzayev	V. Savaş Yelok	2014
7	“Ota”	G‘.Hotamov	V. Savaş Yelok	2014

8	“Bahor suvlari”	Said Ahmad	Tuğba Bayraktarlar	2014
9	“To‘rtinchi qavatdagi sariq deraza”	Olim Otaxon	V. Savaş Yelok	2014
10	“Kaptarlar qaytmagan oqshom”	Nurali Qobul	V. Savaş Yelok	2014
11	“Hasan kayfiy”	G‘afur G‘ulom	V. Savaş Yelok	2014
12	“Hisomiddin Al-Yog‘iy”	Shoyim Bo‘tayev	V. Savaş Yelok	2014
13	“Bahouddinning iti”	Nazar Eshonqul	V. Savaş Yelok	2015
14	“Bir kuni chumoli bo‘lib”	Nodir Normatov	V. Savaş Yelok	2015
15	“Kulgu o‘yini”	Asqa Muxtor	V. Savaş Yelok	2015
16	“Muvozanat”	U.Hamdam	V. Savaş Yelok	2015
17	“Quyosh ham olovdir”	A.Ibodinov	V. Savaş Yelok	2017
18	“Tarvuz”	Sobir O‘nar	Y. Özkaya	2018
19	“Buxoro, Buxoro, Buxoro”	Javlon Jovliyev	Hüseyin Baydemir	2019
20	“Anjir”	Muazzam Ibrohimova	Hüseyin Baydemir	2019[1]

1 Veli Savaş Yelok. Edebî metin aktarmalari bağlaminda Türkçeye ve Özbekçeye yapilan aktarmalara bir bakiş. Araştirma makalesi. Millî eğitim. Cilt: 48. Sayı: 223, (323-339).

O‘zbek adabiyotining oltin fondini yaratgan ijodkorlar va ularning asarlari ham e’tibordan chetda qolmagan. Turli nashriyotlar tomonidan o‘zbek tilidan turkchaga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr qilinib, turk kitobxonlari e’tiboriga havola etilgan asarlardan ba’zilarini keltirib o‘tamiz (3-jadval):

№	Asar nomi	Muallifi	Tarjimon	Sanasi
1	“Buxoro jallodlari”	S.Ayniy	Yalçın Tura	1970
2	“O‘tkan kunlar”	Abdulla Qodiriy	Ahsen Batur	1993
3	“Kafansiz ko‘milganlar”	Shukurillo	Ahsen Batur	1993
4	“Navoiy”	Oybek	Ahsen Batur	1995
5	“Unutilgan sohillar”	Nurali Qobul	Ahsen Batur	1996
6	“Kelinlar qo‘zg‘oloni”	Said Ahmad	A. Özgan	1997
7	“Muhabbat”	Abdulla Qahhor	Ayhan Çelikbay	2001
8	“Ko‘hna dunyo”	Odil Yoqubov	Ahsen Batur	2003
9	“Sariq devning o‘limi” Sehirli qalpoq-1	X.To‘xtaboyev	Ahsen Batur	2003
10	“Sariq devning o‘limi” Sariq devni minib-2	X.To‘xtaboyev	Ahsen Batur	2003
11	“Adolat manzili”	O.Yoqubov	Ahsen Batur	2008
12	“Ulug‘bek xazinasi”	O.Yoqubov	Ahsen Batur	2008
13	“Ulug saltanat”	Muhammad Ali	Enis Turan	2008
14	“Ibn Sino”	O.Yoqubov	Ahsen Batur	2009

15	“Muqaddas”	O.Yoqubov	Ahsen Batur	2009
16	“Uch ildiz”	P.Qodirov	Ahsen Batur	2009
17	“Kafansiz ko‘milganlar”	Shukurillo	Şuayip Karakaş	2009
18	“Anvar Poshoning vasiyati”	Nabijon Boqiyev	Çağatay Koçar	2010
19	“Ahmad Yassaviy”	Sa’dulla Siyoyev	Şuayip Karakaş	2017

va boshqalar shular jumlasidandir.

Xulosa qilib aytganda, g‘oyalar asosida ko‘plab asarlar nashr etilgan. Shu munosabat bilan adabiyotshunoslar turli adabiy doiralar, shuningdek, kitobxonlarning “o‘z adabiy fazilatlari doirasida”gi, qolaversa, ham turk ham o‘zbek madaniyati va adabiyoti uchun muhim bo‘lgan asarlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishga harakat qilishgan. Natijada turk madaniyati va ijtimoiy hayoti o‘zbek kitobxonlari tomonidan yaxshi kutib olingan, pirovardida esa turk adabiyotining rivojlanish jarayonini o‘zbek kitobxonlari va tadqiqotchilari e’tiboriga havola etishgan.

Resume: In the article, the author’s views on Uzbek-Turkish literary relations and concepts of literary relations between the two brotherly nations in the years after independence, further development of mutual cooperation as a result of literary relations, research and translation works carried out in recent years, scientific and practical exchange of experience and important work to be done in the future are discussed.

Резюме: В статье излагаются взгляды автора на узбекско-турецкие литературные связи и концепции литературных отношений двух братских народов в годы после обретения независимости, дальнейшее развитие взаимного сотрудничества в результате литературных связей, исследовательская и переводческая работа, проведенная в обсуждаются последние годы, научно-практический обмен опытом и важные работы, которые предстоит выполнить в будущем.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 02.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

MUROD MUHAMMAD DO‘ST QISSALARIDA REAL VOQELIKNING BADIIY-PSIXOLOGIK TALQINI

Berdieva Nazira,
Termiz davlat universiteti, Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

Yozuvchi badiiy asar yaratar ekan hayotdagi voqealarni saralab, ularning eng dramatik, eng tragik yoxud komik jihatlarini olib dastlab umumlashtiradi, so‘ng individuallashtiradi. Haqiqiy ijodkor o‘z asarini san’at darajasiga ko‘tarish uchun real voqelikni badiiy-psixologik, ishonchli tasvirlashga erishishi lozim. Jahon va milliy adabiyotimizda voqea sanalgan umrboqiy asarlarning yashovchanlik omillaridan eng asosiysi ham mavjud voqelikning badiiy psixologik, jozibali tasvirlanishidir.

Yozuvchining badiiy mahorati shundan iboratki, kitobxon qalbida ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg‘ota olishi kerak. Bosh-

qacha aytganda, muallif va kitobxon qalbi birla olishi kerak, muallif qalbidagi po‘rtanalar, evrilishlar, muhabbat, og‘riq, iztirob, ko‘ngilni o‘rtab yuboradigan dard o‘quvchi qalbida qayta tug‘ilgan taqdirdagina badiiy asar o‘zining adabiy-estetik, ma’naviy-ruhiy, badiiy-psixologik vazifasini to‘laqonli bajara oladi.

Ijodkorning maqsad-vazifasi insonni kashf etish, illat, yovuzliklardan odamzodni ogoh, himoya etish, fikr, ongi, jur’at, umid, niyatini ulg‘aytirish, axloqini komillash, irodasini tobga, aqlini charxga tayyorlash, unga o‘zini ulug‘ va mukarramligini yetkazish, shu histuyg‘u, ishonchni uyg‘otish, har qanday on, vaziyatda uni tinglash, tushunish, hamdard bo‘lish, insonni ilohiylik, tabiat mahsuli ekanini unutmaslik, orzu-umid, maqsad, harakatlari jamiyat, zamon, muhitga mos tushadimi yo yo‘q, uyg‘unlasha oladimi yo yo‘q, kurash yo‘li jarayonlari oqibatini boricha, aslicha ko‘rsata olish san’ati.

Insonga zotiy ato etilgan bir aqliy-ruhiy quvvat bor, ya’ni u o‘z ko‘zi bilan go‘zallikni, hidoyatni ko‘rmasa seva olmaydi, yo yovuzlikdan nafratlanmaydi. Haqiqiy san’atkor asardagi tasvir go‘yo kinokartina, tirik hayotdek ko‘z oldingizdan o‘ta boshlaydi. Siz ilk so‘z, jumla, tasvir, fikr, tafsilotdan boshlab matn – tirik hayot dramasi ichiga kirasiz. Adib satrlarida rangtasvir, kino san’atining sinkretikligini kuzatish mumkin. U xuddi kamera ko‘tarib, voqelikni kadrlarga joylashtirayotgandek taassurot uyg‘otadi. Tasvir avval uzoqdan, keyin yaqinroqdan, oxirida yolg‘iz qahramonning ko‘zi yoki qalbigina ko‘rinib turgan masofa tomon siljib boradi. Umumiylikdan xususiylikka, miqdordan sifatga almashib boradigan bu tasvir usuli kitobxonni voqelik ichiga olib kiradi.

XX asr 60-90-yillar o‘zbek qissachiligida L.Tolstoy, A.Chexov, M.Sholoxov, V.Rasputin, N.Dumbadze, Ch.Aytmatov kabi dunyo miqyosidagi ijodkorlar an’analari ijodiy o‘zlashtirildi va ular bilan bo‘ylasha oladigan asarlar yuzaga keldi. Ijtimoiy, mafkuraviy konfliktlar o‘rnini endilikda ruhiy psixologik, ichki ziddiyatlar tahlili egalladi.

I.V.Straxov psixologik tahlilni xarakterlarni tasvirlashning “botiniy” (harakatdagi shaxslarning ichki nutq, xotira obrazlari va tasavvurlari orqali ifodalanadigan ichki olamini kashf etish) va “zohiriy” (nutq, nutqiy o‘zini tutish, mimika va psixikaning tashqida aks etadigan boshqa vositalari ifodaviy o‘ziga xosligining yozuvchi tomonidan talqin etilishi) turlariga ajratadi[1].

Murod Muhammad Do‘st, Tog‘ay Murod, Erkin A’zam va Ahmad A’zam qissalarida voqelikni bayon qilishdan, qahramonlar taqdirini ko‘rsatishdan, ijobiy va salbiy obrazlar yaratishdan inson botinidagi qarama-qarshiliklarni tasvirlashga o‘tildi. Real voqelikning badiiy psixologik tahliliga asoslangan qissalarda insonning o‘z o‘zi bilan konflikti, fitratidagi o‘zgarishlar, tafakkur olamida ro‘y berayotgan yangilanishlarning sabablari tahliliga e’tibor kuchaydi.

“Galatepaga qaytish” qissasi katta shaharda yashayotgan olim va arxeolog Toshpo‘latning shoshilinch qishloqqa qaytib kelish tasviri bilan boshlanadi. Biroq o‘g‘il ko‘zidan yosh kelmagani uchun ukalari undan ranjiydi. Aslida Toshpo‘lat otasini cheksiz hurmat qiladigan, qalbining tubida unga nisbatan doim ehtirom saqlagan farzand. Kutilmagan o‘lim qarshisida dovdirab qolgan, hayotning yana bir zarbasini qabul qilgan irodasi mustahkam yigit hamma yig‘lab turganida falokat qarshisida qotib qoladi. Toshpo‘latning botinida kechayotgan dard, iztirob, g‘ussa shu qadar katta ediki, hatto uning ko‘zlariga yosh kelmasdi.

Toshpo‘lat shahardan yo‘lga chiqish arafasida yana bir achchiq haqiqatni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, quloqlari bilan eshitgan, bunday yovuzlik, inson sha’niga nomunosib pastkashlik qarshisida ichi ostin-ustun bo‘lgandi. Umr bo‘yi ishongan, suyangan, sirlarini aytgan, o‘z qondoshidek ko‘rgan do‘sti Samadning asl qiyofasidan, qilmishlaridan tasodifan xabardor bo‘lgan Toshpo‘lat uni ayovsiz kaltaklab ham g‘azabi bosilmagan, yurak-bag‘ri yonardi. U Smadning bir lahzada ham o‘ziga, ham Qobilga qilgan xiyonatini bilib qoladi va buni unga Samadning o‘zi jahl ustida aytadi. U jondan ortiq ko‘rgan, to hozirgacha unutolmay yashayotgan sevgilisi Inara va o‘zining muhabbatiga zomin bo‘lgan, beg‘ubor ma’shuqasini nomusiga tekkan iflos Qobilning xotinini jazmaniga aylantirgan, bir

1 Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: пособ. для студ. /В 5 ч./ – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – Ч. 1. – С. 4.

davrada o‘tirib, do‘stining xonadonida uning xotini bilan ko‘ngilxushlik qilgan ham Samad edi. Samad munofiqlik qilmaganida u ham ehtimol boshqalar singari baxtli yashar, oila qurar, jamiyatda o‘z o‘rnini topar, Qobil ezilib, mung‘ayib kun kechirmasdi.

Yozuvchi asarning boshlanishida hammasini sir tutadi, personajlarning tabiati voqealar rivoji davomida ochila boradi. Aynan mana shu sirlilik asarning qiziqarliligini oshiradi, dramatizmning kuchayishi bilan kitobxonni hayratga soladi, kutilmagan dinamik portlash o‘quvchi ruhiyatiga ko‘chadi.

Toshpo‘lat yuz bergan voqelarni o‘ylar ekan, dardini hech kimga aytmaydi, u o‘zi bilan olishadi, Samad va u bilan bog‘liq xotiralarni esga olar ekan, real voqelikni qabul qila olmaydi. Uning ko‘ziga yosh kelmasligining sababi ancha keyinroq ma’lum bo‘ladi.

“Mustafo” qissasida Bolta qassob har gal Mustafoning hovlisiga buqachani so‘yishga kelganida uy egalariga bepisandona muomala qiladi. U har safar o‘n so‘m oshiqcha so‘raydi, yetmish yoshli Mustafo chol uning g‘irromlik qilayotganini bilsa ham har doim yana indamay so‘ragan pulini beradi.

Bolta qassob pichoq, bolta, taxtalarni yig‘ishtirgach, kampirga tuz keltirishni buyuradi, keyin og‘ir va qalin terini o‘rab Mustafoning qo‘liga tutqazadi, uning ustidan kulganday ish buyuradi:

– Opkiring, boboy!..

Shunday deydi-yu izidan kuladi. Mustafo tang qoladi. U terini olib kirmasa ham bo‘laverishini tushunadi, lekin gap qaytaraolmaydi.

– Opkiring boboy, – deb takrorlaydi qassob,– Pashsha ko‘p o‘ralashadi”. Chol unga e’tiroz bildirgisi keladi, molning terisidan po‘stak chiqmasligini Bolta qassob bilishini o‘ylaydi, uning dilozorligidan xafa bo‘ladi. Baribir boshini xam qilib, terini uyga olib kiradi. Kampiri unga hayron bo‘lib tikiladi, biroq cholning ko‘ziga qarashdan uyaladi. Kampiri po‘stakni oshlash uchun hovliga olib chiqish kerakligini, uning og‘irligini o‘ylaydi.

M.M.Do‘st qahramonlarining har biri bir olam, ularning xarakteri, gap-so‘zlari, olam va odamga munosabati, fikrlashi bir-biriga mutlaqo o‘xshamaydi. “Mustafo” qissasida Usmonali muhabbatdan kuygan, rais bo‘lishni orzu qiladi, rais bo‘lishni istaydi, ota-onasining uyidan bosh olib chiqib ketgan so‘qqabosh, bo‘ydoq, otasini tamagirligi uchun o‘lguday yomon ko‘radi, ichkilikka berilgan, lekin mehnatdan qaytmaydi, to‘pori, to‘g‘riso‘z, halol, biroq qimorboz. Uyidan joy berib, o‘ziga meros qilgan amakisi Mustafoning qabrtoshi uchun bergan pulini ichib sovurgach, cholga to‘g‘risini aytib beradi, uning jazolashini kutadi, chol esa unga noto‘g‘ri qilganini aytadi, xolos. Yoki qimorda yutqizganida Mustafo qo‘chqorini sotib uning qarzini to‘laydi. Uchastka nozirini kurashga chaqirganida chol Usmonalini qamamaslikni undan iltimos qiladi. Molini sotib Ibodillo maxsumning otini qaytarib olib beradi, biroq bu ishni shunchaki maxsumni xursand qilish uchun bajaradi. U samimiy, oqko‘ngil, bag‘rikeng, lekin qa’tiyatli o‘zbek. Yuziga oyoq qo‘ygan bitta-yu bitta qizini oq qiladi, uni uyiga kiritmaydi, or-nomusni hamma narsadan ustun qo‘yadi. Milliy mentalitetga xos eng yaxshi fazilatlarni o‘zida jamlagan Mustafo o‘lim oldida yotarkan meros ilinjida kelgan moliyachi ukasidan xijolat tortadi. Uyni ukasi o‘zining har bir nigohida kuzatib turganligini sezib og‘rinadi, o‘z uyida qayoqqa qarashni bilmay qiynaladi. Nihoyatda andishaliligi tufayli moliyachi ukasiga bir og‘iz qattiq gapira olmaydi.

Badiiy adabiyotda psixologik tasvir qanchalik ahamiyatli va muhim bo‘lmasin, u yagona maqsad sanalmaydi, psixologik tasvir asar ta’sirchanligini oshiradi, mohiyatni teran idrok qilishga zamin yaratadi. Shuningdek, badiiy matndagi har qanday tasvir real voqelik bilan bog‘liq bo‘lsagina asarni qiziqarli va o‘qimishli qiladi. Bu esa ijodkorning mavjud real voqelikni butun tafsilotlari bilan berish qobiliyatiga bog‘liq.

V.Belinskiy “Qissa insoniyat taqdiri tasvirlangan ulkan romandan bir parchadir”[1] -, deb yozadi. Qissanavis obrazi hamisha qahramonlar ichida bo‘ladi. Ularning butun hatti-harakatlarini kuzatadi, baho beradi. Ayni paytda xulosalar chiqaradi. Unda, eng avvalo, yozuvchining kechinmalari mujassam bo‘ladi. Shuningdek, qissa qahramonlari o‘rtasidagi o‘zaro kurash psixologik aspektda qissanavisning “o‘z-o‘zi bilan ichki kurashini” namoyon etadi.

“U mulla Chori bilan Mekoil etikdo‘zning oldida uyalardi. To‘rt muchasi sog‘ bo‘laturib,

1 Белинский В. Г. Полн. собр. соч.: В 13 т. М., 1953-1959. Т. 3.. – С. 327.

urushga bormaganidan, shahid bo‘lolmaganidan, loaqal bular ikkisiga o‘xshab asir tushmaganidan, tirikligidan, umri bino bo‘lib ichmagani, chekmagani, birovning molini o‘g‘irlamagani, tinch va osoyishta yashaganidan uyalardi”.[1]

Mustafo”da konflikt tarangligi sezilmaydi, bir qarshda unchalik ahamiyatga ega bo‘lmagan kichik hodisalar voqealar asta-sekin rivojlanadi, ichki dramatizm kuchli emasdek, ammo voqealar tubida yashirin fikrlar, xarakterlar, tuyg‘ular, hislar ziddiyati tufayli kitobxon qalbida to‘lqin paydo bo‘ladi, o‘quvchi har bir qahramonning hislarini, kechinmalarini, gap-so‘zlarini his qilib turadi, eshitayotganday bo‘ladi. Qahramonlarni qo‘llaydi, nimalargadir qarshilik bildiradi, o‘zi bilmagan, sezmagan holda ularni o‘z ruhiy olamiga kirib qoladi. Real voqelikning badiiy asarga mahorat bilan ko‘chirilganligi sababli kitobxon voqealarga ixtiyorsiz aralashganligini sezmay qoladi. M.M.Do‘st badiiy-psixologik tahlilda qahramonlarning nutqi, dialog, monolog, xayolot olamida kechadigan bahslar, kechinmalar, muhitdagi kayfiyat, badiiy psixologizmning “qalb dialektikasi” deb ham ataladigan dinamik printsipi vositasida voqealar va qahramonlar taqdiriga keskin burilishlar yasaydi.

“Yozuvchi nafaqat umuminsoniy ehtiyojga – dardlarini aytib, yuragini bo‘shatish ehtiyojiga daxldor, - deydi bu haqda ijod psiologiyasini teran tadqiq qilgan so‘zshunos Yan Parandovskiy, - balki u ana shu ehtiyojni ancha-muncha kengaytiradi ham, negaki, u alohida bir ustunlikka ega – u o‘zining ijodi bilan o‘zini teran iztiroblardan, kishini qiynaydigan o‘y-fikrlardan xalos etadi”[2].

“Iste’fo” qissasida esa Elomonov o‘zining ishongan yordamchisi Qo‘shshayevning hiylakorligi, ochko‘zligi, poraxo‘rligi tufayli o‘zini aybdor his qiladi. O‘zining mas’uliyatsizligini kechirolmaydi, garchi xatolarini to‘g‘irlash ham o‘zini shunday katta mansabga noloyiq sanaydi va o‘z arizasiga ko‘ra ishdan bo‘shab ketadi. Hamma ko‘rgilik, mashmasha shundan keyin boshlanadi. Oilaviy hayotidan tinchlik yo‘qoladi, ko‘pchilik atrofdagilarning unga bo‘lgan muomala-munosabati o‘zgarib ketadi. Hatto bir yostiqqa bosh qo‘ygan xotini uni malomat qila boshlaydi, ajrashishni taklif qiladi, bir narsalik ilinjida qarindosh kirishgan qudalari o‘zgarib qoladi, ko‘chadagilarning aksariyati uning ustidan kula boshlaydi.

Urushda halok bo‘lganlar uchun xalq to‘plagan pulni yeb bitirgan Qo‘shshayev aslida ikkiyuzlamachi, olg‘ir, tekin daromad orttirishni o‘ziga kasb qilib olgan, yolg‘onchi, istagan kishiga tuhmat qilishning hadisini olgan, turlanuvchan, ming bir qiyofaga kira oladiganlar toifasidan. Qishloqdan Samadov uning ustidan arz qilib kelganda boshlig‘ini shunday aldaydiki, hatto bu yolg‘onga haqiqatdan bexabar bo‘lgan kitobxon ham ishonadi. Ko‘pni ko‘rgan Elomonov sodda qishloqlik Samadovga chora ko‘rmoqchi bo‘ladi.

Qo‘shshayevning otasi urushda, Stalingrad jangida, onasi esa elliginchi yillarda o‘lganini, oilada uch bola yetim qolganini, o‘likning haqqini yemaganini, qishloqdoshlari uni rais bo‘lishini istaganlari uchun tuhmat qilayotganlarini, Samadov bilan maktab chog‘ida dramto‘garakka birga qatnashganini, bu uning hiylasi ekanligini, “agar elning shu qutlug‘ ishiga atalgan puliga ko‘z olaytirsam, yigirma million odamning arvohi uradi-ya” degan so‘zlariga ishongan Elomonov butun umr yiqqan obro‘sidan ajraladi, ishsiz qoladi.

Ana shunday og‘ir kunlarda u olis xotiralarga beriladi. O‘z umrini, xatti-harakatlarini chig‘iriqdan o‘tkazadi, voqealarni qayta tahlil qiladi, o‘zining xato va kamchiliklarini taftish qiladi. Bularning aksariyati uning ongida, ong ostida kechadi.

Elomon mansabdan ketgach quruvchilarning shapaloqdek gazetasiga muharrir etib tayinlanadi, kasbi agronom bo‘lgan gazetaga muharrir etib tayinlanishining o‘ziyoq jamiyatdagi nosog‘lom muhitning belgisi. Insofli va adolatparvar Elomonov bu mansabdan ham o‘zi bo‘shab ketadi.

Qiladigan ishini tayini qolmagan Elomonov tahririyatda ham, uyda ham o‘z-o‘zi bilan uzoq gaplashadi. O‘tgan yillarini, katta-kichik voqealarni birma-bir har detaligacha ko‘z oldidan o‘tkazadi. Goh o‘zidan rozi bo‘ladi, goh o‘zining qat’iyatsizligidan ranjiydi. Hatto haydovchisi Qulmuhammaddan xotinini urish-ur-

1 Do’st M. M.. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G’aybarov rivoyati. – Toshkent: G’afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodly uyi, 2009. – B. 27.

2 Ян Парандовский. Сўз кимёси. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2022. – Б. 321.

masligini so‘raydi, urishning nima afzalligi borligini anglashga urinib ko‘radi.

Agar psixologik xotira bo‘lmasa, faktik xotira batartib bo‘ladi – chunki psixologik xotira behalovatlikdir, - deb yozadi mashhur hind faylasufi va psixologi Osho, - Agar sen ruhan behalovat bo‘lsang, qanday qilib tartibli eslay olasan? Buning iloji yo‘q! Sen titrab-qaqshab turibsan, xuddi zilzilaga o‘xshaysan: sen xotirangga beixtiyor biror nima qo‘shasan, bir nimani esa olib tashlaysan, shu tariqa yangi bir xotira bino qilasan[1]. Xuddi shunday holatni boshdan kechirgan Elomonovning hayot, odamlar, jamiyat haqidagi fikrlari o‘zgaradi, lekin u odamlarni yomon ko‘rib qolmaydi, ulardan nafratlanmaydi, balki o‘zining ishonuvchanligidan, soddaligidan kuyunadi, uning achchiq istehzosi o‘ziga qaratilgan.

Shaharning xilvat bir restoranida, tunda, eridan yashirncha o‘zi bilan spirtli ichimlik ichib o‘tirgan ayolning maqsadini tushunmaganligini eslab rosa kuladi. O‘shanda ochiqdan ochiq jazman bo‘lishni taklif qilgan ayolga u do‘st bo‘lib qolaylik deganini xotirlab, o‘zini masxara qiladi. Ko‘rinadiki, Elomonov o‘zini shaxs sifatida asray olgan, butunligini qaysidir ma’noda saqlay olgan odam. U bir inson sifatida yaxshi yomonni, halol haromni, adolat va zulmni, mehr va oqibatni anglagan va shu ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga amal qilishga odatlangan inson.

Resume. In Murad Muhammad Dost’s short stories, he moved from describing reality, showing the fate of heroes, to describing the inner contradictions of man. In the stories based on the artistic psychological analysis of real reality, attention is paid to the analysis of the reasons for the conflict between man and himself, the changes in his nature, and the changes taking place in the world of thought.

Резюме. В новеллах Мурада Мухаммада Дуста он шел от описания действительности, показывая судьбы героев, к описанию внутренних противоречий человека. В рассказах, основанных на художественно-психологическом анализе реальной действительности, внимание уделялось анализу причин конфликта между человеком и самим собой, изменений в его природе, изменений, происходящих в мире мысли.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 14.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

THE IMPORTANCE OF USING INNOVATIVE METHODS IN TEACHING STUDENTS ENGLISH

Bozorova Zulhumor Jurayevna,
Legal technical school of Surkhandarya region

After the independence of our country, interest in teaching foreign languages increased and many opportunities were created for young people. As our first president, Islam Karimov, said, “Currently, the teaching of foreign languages is given great importance in our country. This is certainly not for nothing. Today, there is no need to overestimate the importance of perfect knowledge of foreign languages for our countries, which are striving to take their rightful place in the world community, for our people, who are building their great future in solidarity and cooperation with our foreign partners. As a logical continuation of these thoughts, the Presidential Decree “On measures to further

1 Ошо. Ижод. Jahon adabiyoti. 2021. 8-сон (291) 57- б

improve the system of teaching foreign languages" adopted on December 10, 2012 expanded the opportunities for learning foreign languages. In our republic, new methods and requirements have been developed in accordance with the recommendations of the European framework for foreign language teaching and assessment of knowledge and skills of foreign language teachers (CEFR). According to it, textbooks were created for students of general education schools and vocational colleges. In accordance with these requirements, the classrooms were equipped with stands and new information and communication techniques. The demand for learning a foreign language is increasing day by day. Foreign language science is divided into four aspects (reading, speaking, listening and writing), and separate concepts and skills are given for each of them. Educational technologies are effective use of modern information technologies in the educational process.

Every teacher in the process of teaching English creates the conditions for the formation, development, and acquisition of knowledge of students as individuals. On the basis of language learning, it is important for students to be able to communicate freely, express opinions and think independently, knowing the grammar of the English language after studying science. That is why it is important to organize English lessons using advanced modern methods, interactive methods, and innovative technologies in the development of communicative competence, oral and it is considered important in the development of written speech. Increase students' interest in learning English, expanding their existing opportunities, and carrying out support work will help them learn this language faster. Necessary:

– providing various electronic resources;

– creation of methodological support for language learning in educational institutions;

– increasing the efficiency of using existing textbooks;

– attracting strong and qualified specialists to the teaching process;

– adequate introduction of new educational technologies into the educational process;

– focus on student motivation in teaching and control the quality of the assessment system.

Controlling the quality and efficiency of English language classes, taking the main part of the information from everyday life is manifested in the growth of speech in them. Evaluating the use of innovative technologies in the classroom as a means of language teaching and learning helps to create many positive results and advantages.

"Innovation" means a new method, idea, product, etc. Innovative technologies are innovations and changes in the pedagogical process and teacher's and student's activities, and have an important aspect in its implementation. Interactive methods are the so-called group thinking, that is, methods of pedagogical influence, which are part of the educational content. One of the unique features of interactive methods is that they are carried out in cooperation with the teacher and students, through joint activities. This kind of cooperative activity is the basis for expanding students' knowledge and developing communicative and speech competences. The use of innovative technologies is reflected in the work carried out to increase students' thinking, imagination, worldview, interests. According to McCarthy, "the methodology of teaching foreign languages has developed a lot over the past half century. It has been conducted at different times in grammatical translation, audio-linguistic structure, global audiovisual, inductive-deductive, functional, ideological, situational, communicative, immersion, learning-receiving, recommendation, etc. Consequently, as a result of the use of audiovisual tools during the lesson, the ability to remember the semantic meaning of words and use lexical units improves. Advanced modern technologies, innovative approaches and interactive methods ensure that students are highly educated and highly qualified. It should be said that in order for students to learn the English language to have knowledge, skills, and competences in the grammar of this language, they must first of all have sufficient knowledge of the grammar of their mother tongue and be fully fluent in live speech. In particular, one of the active lexical units in students' speech is the pronoun. First of all, if the knowledge and skills in the grammar of the native language about pronouns are formed, then it is easy to understand this topic in English. "English also has personal pronouns. In English, personal pronouns are formed by adding the word -self to possessive pronouns (my, your, your, her) and personal pronouns (him, it, them). In Uzbek, this word corresponds to its own word. When creating a conversation and a text, he can independently form a subordinate connection formed with a personal pronoun."[1] "Difficulties in solving the important task of preserving Avgor's individ-

1 Muminova D.B., Normatova D.I. Methodical manual of English grammar for students of the non-philological institute. - Tashkent 2016. p.56.

ual style and national characteristics in his work are to some extent connected with the issues of translating lexis and phraseology"[1]. However, the translation of phraseology into English is a bit difficult for students' speech. It also provides for increasing the quality and efficiency of education by introducing modern innovative technologies into the educational process. In particular, there are several advantages of using such information and communication technologies in learning a foreign language. The role of modern technology in language learning and teaching is incomparable. The use of technological tools is useful in every aspect of learning a foreign language (reading, listening comprehension and speaking). For example, in order to listen and understand, of course, this process cannot be carried out without a computer, player, CD discs. Listening comprehension is one of the most important parts of language learning. At the same time, the reader is required to pay attention to the speaker's pronunciation, compliance with grammatical rules, vocabulary and its meanings. An important factor in the use of modern technologies in the educational process is that students know information and communication technologies well and are able to use them. Teaching and learning a foreign language using modern technologies is one of the most fruitful ways.

The use of these technical tools makes the process of learning a foreign language more interesting and effective for students. Today, teaching through interactive games is becoming a tradition in schools. It is known that the lesson is conducted on the basis of various games, which ensures that students demonstrate their abilities, concentrate, improve their knowledge and skills, and become stronger. The basis of the use of game technology is the activity that activates and accelerates the student. According to psychologists, the psychological mechanisms of playful activity rely on the fundamental needs of a person to express himself, find a stable place in life, self-control, and realize his potential. Any game should be based on generally accepted educational principles and tactics. Educational games should be based on educational subjects. In the process of games, the student is more interested in this activity than in a regular lesson and works freely. It should be noted that the game is, first of all, a method of teaching. Pupils participate in game lessons with interest, strive to win, and the teacher also provides education to the pupil through them. The student believes and is interested in playing English games, speaking, listening, and writing. "We know that in the current educational process, the student should be the subject. Focusing more on interactive methods will increase the effectiveness of education. One of the most important requirements for English language classes is to teach students to think independently. Today, English language teachers are using the following innovative methods based on the experience of pedagogues from the United States of America and England:

– To use this method of "Creative Problem Solving", the beginning of the story is read and the end of the story is referred to the judgment of the students;

– "Merry Riddles" teaching riddles to students is important in teaching English, they learn unfamiliar words and find the answer to a riddle;

– "Quick answers" helps to improve the effectiveness of the lesson; The "When pictures speak" method is very convenient and helps to teach English and develop the oral speech of students, for this it is necessary to use pictures related to the topic;

– Quiz cards are distributed according to the number of students and allow all students to participate in the lesson at the same time, which saves time."[2]

As we have seen, each innovative technology has its own advantages. In all such methods, cooperation between the teacher and the student and the active action of the student in the educational process are envisaged. In short, as a result of using innovative methods in English lessons, students' logical thinking skills develop, their speech becomes fluent, and the ability to give quick and correct answers is formed. Such methods make students eager for knowledge. The student tries to prepare thoroughly for the lessons. This makes students active subjects of the educational process. As the educational system sets itself the task of educating a free-thinking, well-rounded, mature person, in the future, we future teachers will contribute by developing ways to effectively use innovative technologies. Therefore, teaching English to students through innovative technologies and interactive methods will help them to learn this language, to develop knowledge, skills, and competencies on the subject.

1 Salomov G. Language and Translation. –Tashkent: Fan, 1966. – P. 239.

2 Muminova F.M. Use of modern innovative technologies in teaching English / Молодой ученый. 2020.

Rezyume. Mazkur maqolada o’quvchilarga ingliz tili fanini innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlar orqali o’rgatish va ularda bu tilni o’rganishga qiziqish uyg’otish omillarining ilmiy-nazariy tomonlari yuzasidan olim va pedagoglarning fikrmulohazalari, ilmiy qarashlari tahlil qilingan va ularga subyektiv munosabat munosabat bildirilgan.

Резюме. В данной статье анализируются мнения и научные взгляды ученых и педагогов относительно научно-теоретических аспектов обучения студентов английскому языку с помощью инновационных технологий и интерактивных методов и факторов, вызывающих у них интерес к изучению этого языка.

Philological research: language, literature, education
2022; 7-8
Qabul qilingan sana: 16.12. 2022
Nashr etilgan sana: 27.12. 2022
ISNN: 2181-1741 (Print); ISNN: 2181-1725

ACTIVE USE OF TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Ahmedova Odina Inomovna,
Surxondaryo viloyati yuridik texnikumi “Umumta’lim fanlar” kafedrasi o’qituvchisi

The material base of Uzbek language educational institutions, professional colleges, academic lyceums is strengthening every day. They are provided with modern classrooms and laboratory equipment, modern Information Media, Information and resource centers.

Higher educational institutions are provided with standards of higher education, regulatory and educational plans, modernized programs, teaching aids[1].

In a word, all opportunities for conducting educational and educational work are being created. But the educational process depends directly on the professional qualifications, skills, creativity, advanced technologies, the ability to bring and apply innovations to their pedagogical activity, on how much technology is created, on the basis of the latest achievements of science, on the basis of the latest achievements of Science[2].

The quality and effectiveness of education depends on the degree to which the student has mastered the educational content, their ability to think independently and the activity of thinking, the activities that are organized in the form of a subject-subject. In modern pedagogical technology, the determination of the educational goal and the technologization, algorithmization of the educational process, mudhalization provide for the following:

- to increase the student’s activity in the educational process, to ensure his direct participation, to call him for cooperation;
- formation of skills in working with programs, manuals, lecture texts provided for in the curriculum;
- the content of Education, independent reading of texts, the formation of skills, competencies;
- accustom the student to be able to express his opinion, protect, prove[3].

When conducting education, it is necessary to organize the educational process, pursuing pedagogical motives, needs, interests, goals.

The design of technologies, the ability to draw up technological maps, master the skills

1 Karimov I.A. Yuksak manaviyat- yengilmas kuch.– Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2 Karimov I.A. Yuksak manaviyat- yengilmas kuch.– Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

3 Yuldashev J.G‘. Pedagogik texnologiya asoslari. .– Toshkent: O‘qituvchi, 2016.

of professors and teachers in their subject area will lead to an effective organization of the educational process and will allow pedagogical technologies to be recognized as a method and each product of professional thinking. For this-of:

- in order for each professor to have his own personal program, to master advanced technologies, he must improve his skills at home, in his free time from class, in the hostel, through an electronic textbook, The Internet;

at the institute or department, it is necessary to organize a master school for the study of advanced pedagogical technologies, trainings, trainings on imita – TSI, trainings organized on the basis of advanced technology. It is this direction that corresponds to the subject level of the student in the educational process that is recognized by the didactics theory.

The following educational technologies can be attributed to advanced pedagogical technologies:

- lecture-seminar reflective learning technologies;
- modular, block-modular educational technology;
- design method-based design technology;
- developing educational technologies;
- problematic teaching technologies;
- educational technologies of different levels;
- community-based educational technologies;
- tex-nologies for solving scientific research tasks;
- tex-nologies using research techniques;
- educational technology based on debates ;
- educational technology based on critical thinking, etc[1].

We are thinking about some of the above mentioned educational technologies.

Lecture-seminar reflective educational technologies. In the current system of pedagogical technologies, the lecture consists of a specific module, the preparation and conduct of which consists of a small pedagogical technologistics process. This process initially consists of the stages of collecting materials for the lecture, studying, analyzing, drawing conclusions, setting appropriate practical tasks and forming recommendations for their quality implementation.

In order to fully cover the content of the lecture and its topic, it is best to divide it into structural blocks.

It can be divided into the following blocks: theoretical block, meta - Dick block, practical block, recommendation block.

The above structural blocks can be conditionally expressed in the.

The materials of the report that form these blocks form specific modules and algoritms.

Lecture modules-lecture is a structural unit that organizes educational Materials.

The modules are primary, have different levels of life and can be divided into certain modules, the modular system of the lecture is very important to distinguish the full lecture materials into small and high modules. Only then is it ensured that each lecture is actually, complete, holistic, one whole. It will be possible to modify or replace some modules as needed[2].

Lecture algorithms. The algorithms of the stages, procedure, consistency of organizing the process of increasing the lecture to study in accordance with its goals mainly serve to ensure that by setting and adhering to the sequence of implementation of lecture has a solid logic aimed at a specific goal from beginning to end.

The organization of the lecture in also of such structural blocks, of course, ensures its thoroughness and quality.

The preparation and practical application of separate visual materials on the structural blocks of the lecture increases the sensitivity of the lecture.

In the texts of the lectures, the subject statement should be noted that the social, political changes and progress taking place in our country are the current, enthusiasm, way of life, achievements of Science and innovative processes, as well as the development of national ideas, spiritual and educational, cultural and historical values

1 Educators and the Evolution of Technology in the Classroom. Purde University. Krannet School of Menegment. North America. 2022.

2 Yuldashev J.G'., Hasanov S. Pedagogik texnologiya.–Toshkent: O'qituvchi, 2019.

in the higher education system by instilling them in[1].

Particular attention should be paid to the base signal, scheme, diagram, illustrative materials. Conducting a lecture effectively. Below we will focus on the mutually active method and transfer technology of the lecture. A lecture at any high level, even if it is rich in facts, continues for a long time in one rhythm, affects the hearing of students and makes them tired.

This situation makes them a lackluster hearer.

The longer the lecture lasts, the less efficiency decreases.

What can be done to conduct a lecture effectively?

To do this, the organization of the lecture at the level of a small module as follows, based on the requirements presented above, makes it possible to form motivation for students.

The speaker will divide his lecture into several blocks. Each block lasts 5-10 minutes, and after each block stops, conducts a short question and answer, mutual exchange of views related to the topic. Students are organized into small groups, discussion, discussion. During the lecture, he exposes some problems on the topic and at certain intervals determines the attitude of students to this problem, listens to their personal opinion[2]. Each comment gives a chance. Listening carefully to them and not being criticized, he also listens to the opinion of others. This situation changes the attitude towards the lecture - in a positive way, causing you not to look at the lecture unobtrusively. Among students, mutual activity appears. Interest in problems with the topic under discussion increases. Shooting students for individual interview It can last up to 5 minutes.

The Speaker controls the increased interest, aspiration, need, desire, responsibility of the audience, the course process.

During the lecture, regular active participants, thoughtful commentators become the backbone of the lecture, and they are encouraged by the lecture.

During the lecture, the topic is gradually connected with examples of the daily activities of the lips, solutions are described, and in turn the student feels how necessary the content of the lecture is in everyday life.

Here at lectures in such a state, students do not notice how time has passed.

Wanting the lecture to continue again, indifference is replaced by sobriety, sensitivity, inner aspiration, inner search, students themselves are also personally involved in finding a solution and strive to contribute, and they wish to turn the content of the lecture into participants in lighting through life examples.

Such lectures increase the mutual activity of both parties, not noticing the passage of time, causing the next kind of monetization. The result ends in the fact that the student, having entered the library on this topic, has a desire to get acquainted with scientific and methodological literature, manuals, periodicals, Internet messages, the need for independent reading, and constantly develops skills to work on himself.

In a lecture, it is not advisable to give information to students only ready-made, since in this there is not enough attention to teach him to think independently. Therefore, it is necessary to solve various problems in practice appropriate, to focus them on activity, thinking, thinking in order to independently find life answers to questions. The effectiveness of any lecture will depend on the skills of the lecturer-teacher, the art of composing the text, his creative approach, his manifestation as the owner of the cargo emotional speech, the interest of students in his subject.

- ***Methods of Project Education***. This method based on interactive methods and effective methods of achieving the educational goal it is very handy for to gain independent knowledge[3].

In classes organized on the basis of projects, students rely on their own independent experience, look for a solution, they receive information from different sources, from each other, process it, transmit it to each other.

1 Educators and the Evolution of Technology in the Classroom. Purde University. Krannet School of Menegment. North America. 2022.

2 Yuldashev J.G'., Hasanov S. Pedagogik texnologiya.–Toshkent: O'qituvchi, 2019.

3 Yuldashev J.G'. Pedagogik texnologiya asoslari. .–Toshkent: O'qituvchi, 2016.

In such an environment, students consciously Master educational materials through collaborative development, free thinking, writing and drawing, mutual analysis. Students protect the information themselves by searching for IT, processing it and summarizing it[1].

Therefore, classes organized on a project basis are carried out by working alone, working in pairs, working in small groups, working in large groups, organizing discussions in large groups.

When working in this case, the student activates all his abilities, internal capabilities, thinking, actively proceeds to find a project solution.

Projects of classes can be designed for small projects, one pair, short-term, three to four pair , long-term, depending on their duration.

When forming projects, it is required to take into account the needs, interests, desires, goals, abilities, activities, intelligence of students.

When designing a training session, one question stands crosswise in front of each professor-teacher. That is, the purpose, task, sequence, consistency of each activity, what to do to activate it, how to plan the organization? It is necessary to set a training goal and to the following in its implementation:

- selection of educational materials, its organization on the basis of didactic requirements;
- equip the techniques and processes you use;
- functional organization of its activities, Organization of work activities in the student's personality and groups.

In the organization of the educational process on the basis of projects, it is required that the person conducting the training show dedication, achieve the ultimate goal by inspiring the student, interest him[2].

Below we list the stages of organizing the training process on a project basis:

- collection of materials on the topic;
- setting the content of educational goals and objectives;
- choice of form, method and means of Education;
- taking into account the unit of time spent in the educational institution for mastering concepts, knowledge, skills, projects;
- development of a system of exercises and examples to obtain the results of each stage;
- conducting theoretical work, developing tests, questions;
- application of the project to the training process;

creation of a mechanism for conducting and completing the training process.

Based on the above, the following conclusions can be drawn:

1. The purpose of the project-based training guarantees the full assimilation of the content of the topic in the educational process.

2. From the standards of education provided for in training, the acquisition of knowledge, skills, skills is achieved. As much as possible, the knowledge, skills, qualifications that the student needs to master are taken into account in the final control programs[3].

3. Not only is the student trained, he is taught to receive independent education.

4. The student is not given knowledge ready-made, he is taught to be able to receive knowledge independently from specific sources.

5. The ultimate results of educational and educational work are guaranteed if all professors and teachers are able to master pedagogical technology and use it in their activities.

Rezyume: Maqolada professor-o'qituvchining ma'ruza darsini zamonaviy didaktik jihatdan tashkil etish haqida fikrlar bayon etilgan.

Резюме: Настоящая статья посвящена подготовке профессорско-преподавательского состава к интерактивному процессу или организации лекции на основе модульного блока и вопросам проектирования образования.

1 Educators and the Evolution of Technology in the Classroom. Purde University. Krannet School of Menegment. North America. 2022.

2 Yuldashev J.G'. Pedagogik texnologiya asoslari. .– Toshkent: O'qituvchi, 2016.

3 Educators and the Evolution of Technology in the Classroom. Purde University. Krannet School of Menegment. North America. 2022.